

Mauri Mönkkönen

VIRROILTA JA VAAROILTA

Enon kulttuuriympäristöohjelma

Virroilta ja vaaroilta

Enon kulttuuriympäristöohjelma

Mauri Mönkkönen

Mauri Mönkkönen

Virroilta ja vaaroilta
Enon kulttuuriympäristöohjelma

Toimituskunta:

Jukka Haltilahti

Pirjo Karinen

Leena Lusa

Eeva-Riitta Majoinen

Mauri Mönkkönen

Hannu Piipponen

Marianne Rautiainen

Sirkka Sortti

ISBN 952-11-1495-9 (nid.)

ISBN 952-11-1813-X (PDF)

Graafinen ohjeistus Leea Wasenius

Taitto Maija Rämö ja Tarja Puoskari

Kuvat Mauri Mönkkönen (MM), Jukka Haltilahti (JH), Museovirasto/I. K. Inha (MV/I. K. Inha), Väinämö Lehikoinen (VL), Pohjois-Karjalan ympäristökeskus (PKA), Kanavamuseo (KM) ja Ukkolan Saha (US).

Kansi Leea Wasenius

Kannen kuvat Pohjois-Karjalan ympäristökeskus

Kartat Anita Rämö

Pohjakartat © Maanmittauslaitos lupanro 7/MYY/03

Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä 2003

Sisällysluettelo

Saatesanat	5
Esipuhe	6
Tavoitteena hoidettu kulttuuriympäristö	7
Hoito-ohjelman tavoitteet	
Termien sekamelskaa	
Enolainen maisema ennen	10
Historiallinen kerrostuneisuus	
Eno paikantuu etelämmäksi	
Erä- ja karjalaiskausi	
Kaskikausi	
Viimaisia talviteitä, tyrskyisiä vesiteitä	
Talonpoikainen kausi	
Perinteinen pihapiiri	
Mökkiasutus kasvussa	
Uudet liikenneyhteydet	
Pienviljelysvaltainen kylämaisema	
Teollisen yhteiskunnan tulo	
Rakentamisen uusia tuulia	
Kirkonkylän kaupallinen keskus	
Uusi, uljas Uimaharju	
Jatkuvasti uudistuva ympäristö	
Enon maantieteellinen aluemaisemajako	28
Kulttuuriympäristöjä	30
Vanhoja kulttuurimaisemia	31
Karjalaiskauden kyläkeskukset	
Luterilaiskauden keskukset	
Käytössä olevat hautausmaat	
Kylämaisemia	37
Ahveninen	
Sarvinki ja Pohja	
Kaltimojärven vaaramaisema	
Tiheään asuttuja maisemia	41
Kiinni kasvanut kirkonkylä	
Uimaharjun teollinen taajama	
Mökkikylät	
Teollisuuden asuinalueet	
Teollisia maisemia	46
Ukkolan saha	
Rahkee	
”Uimaharjun valot”	
Tiemaisemia	48
Tie näköalapaikkana	
Mutkia ja töyssyjä – Enon entisiä teitä	
Rautatieasemat ja -pysäkit	
Jokimaisemia	51
Voimalaitosympäristöt	
Vanhan kanavakulttuurin muistomerkit	
Rahkeenniemi ja Koita	

Yksittäisiä kulttuuriympäristökohteita	56
Esihistoriallisen ja varhaisen historiallisen ajan jäänteitä	57
Arkeologisia kohteita vähän	
Historiallisen ajan kalmistoja	
Maatiloja	58
Vanhoja yhtenäisiä pihapiirejä	
Uudistuneiden pihapiirien arvokkaita perinnerakennuksia	
Kaupan ja liike-elämän rakennuksia	62
Aaronmäki	
Niskan nahkatehdas	
Kaupparakennuksia	
Kyläpajoja	
Vesimyllyjä	
Tuulimyllyjä	
Pieniä raami- ja sirkkelisahoja	
Yhteisöllisiä rakennuksia	67
Rukoushuoneita	
Koulurakennuksia	
Seurantaloja	
Luonnosta löytyviä kohteita	71
Merkkikiviä – viittoja tarinaperinteeseen	
Uiton jäänteitä	
Sotavarustuksia	
Louhoksia ja kaivoksia	
Kulttuuriympäristön vaaliminen	76
Valtakunnalliset ohjelmat	
Kulttuuriympäristön hoitoa ohjaava lainsäädäntö	
Virkatie – kulttuuriympäristön hallinto	
Avustus- ja tukimuodot	
Kaavoitus	
Rakennusjärjestys	
Kulttuuriympäristötietoisuuden vahvistaminen	
Kulttuuriympäristön hoito	82
Rakennusperinnön hoito- ja korjausperiaatteita	83
Mistä oikeaa tietoa?	
Lämpötalous	
Lisärakentaminen	
Ympäristö	
Kunnostajan kymmenen käskyä	
Maaseutumaiseman hoito	86
Yhteenveto rahoitus- ja tukimuodoista	88
Keskeistä lainsäädäntöä ja sopimuksia	
Lähteet	91
Yhteistyötahoja	92

SAATESANAT

Enon kulttuuriympäristöohjelma on valmistunut. Sitä on ollut teettämässä yhtenä keskeisenä taustayhteisönä Enon kunta. Perusteellisen työn tuloksena on saatu kirjoihin ja kansiin tärkeimmät ja arvokkaimmat Enon kulttuuriympäristön kohteet.

Enossa historia on muokannut näkyvää ympäristöä tavanomaista enemmän: voimalaitosrakentaminen on muuttanut vesistöjä, teollisuus on luonut Uimaharjun ja Ukkolan taajamat, vanha teollisuus on hävinnyt Kirkonkylältä ja Paukkajalta, pientilavaltaisen maatalouden tuotanto on monilta alueilta melkein loppunut. Tarkemmin tutkittaessa Enosta löytyy myös paljon merkkejä yleensä pienimuotoisesta ja lyhytaikaisesta kaivostoiminnasta. Iso joki (=eno) ja vaaramaisemat ovat kuitenkin luonnon ja maiseman piirteitä, jotka ovat säilyttäneet keskeisen asemansa, vaikka ihmisen toiminta muuten on muokannut voimakkaasti ympäristöä.

Tämän kirjan esittelemät kohteet vaativat usein hoitoa ja huolenpitoa. Toivon, että niiden esilletuominen nostaa niiden arvoa ja että yksityiset ihmiset, yhteisöt ja yhteiskunnan toimijat kohdistavat niihin myönteistä huomiota ja voimavaroja niin, että niistä voidaan nauttia tulevaisuudessakin. Kulttuuriympäristöohjelma tulee ohjaamaan osaltaan kunnallista päätöksentekoa.

Matti Tohkanen
kunnanjohtaja

Ensimmäinen kyläilta pidettiin Ahvenisen koululla kesäkuun lopulla 2002. Paikalla oli parikymmentä aktiivista kyläläistä.

ESIPUHE

Enon kulttuuriympäristöohjelma valmistui Rakennusperintö kunniaan Pohjois-Karjalassa -nimisen hankkeen tuloksena. Hankkeen ohjausryhmässä olivat edustettuina useat maakunnalliset toimijat. Perusta rakennusperinnön vaalimiselle -projektin ja kuuden Pohjois-Karjalan kulttuuriympäristöohjelman rahoittajina ovat olleet valtio, Euroopan aluekehitysrahasto (EAKR) ja kohdekunnat.

Enon kulttuuriympäristöohjelman teossa on kunnalla ollut tärkeä tehtävä. Enon kunnantalossa on kokoontunut vuoden 2002 aikana oma ohjausryhmä, johon ovat kuuluneet Paavo Koljonen puheenjohtajana, Eeva Punta ja Kim Ahlroos, ympäristökeskuksen edustajana Sirkka-Liisa Sortti ja hänen siirryttyään muihin tehtäviin Pirjo Karinen sekä asiantuntijajäsenenä Jukka Halttilahti ja Mauri Mönkkönen. Lisäksi yhteistyötä on tehty Pohjois-Karjalan museon Polkuja esihistoriaan -hankkeen kanssa kiinteiden muinaisjäännösten osalta.

Rakennusperintö kunniaan Pohjois-Karjalassa -hanketta tehtiin tunnetuksi paikallislehdessä julkaistuiilla uutisilla ja jutuilla. Kesän 2002 aikana pidettiin kylätoimikuntien kanssa kyläillat Ahvenisella ja Revonkylässä. Niissä pyrittiin edistämään projektin tunnettavuutta, kulttuuriympäristön hoidon asiaa sekä kuultiin kyläläisten käsityksiä siitä, mitä asioita kyläympäristössä olisi nostettava esille. Viimeisessä kyläillassa kirkonkylässä pohdittiin mm. perinteen tallentamista ja keinoja kulttuuriympäristön hoidon arvostuksen lisäämiseksi. Kyläillat päättyivät erilaisten kulttuuriympäristökohteiden merkintään karttapohjille.

Kesän ja syksyn kuluessa kuljettiin ahkerasti haastattelemassa paikallisia ihmisiä ja tutustuttiin paikan päällä erilaisiin kulttuurimaisemiin sekä kulttuuriympäristökohteisiin. Työn onnistumisesta merkittävä kiitos kuuluu kymmenille enolaisille, jotka ovat ystävällisesti antaneet tietonsa ohjelmanteon käyttöön. Vanhoja valokuvia on saatu tutkimusta varten Eno-Seuralta, Väinämö Lehikoiselta ja Ukkolan sahalta.

Kulttuuriympäristöohjelman kirjoittaminen aloitettiin elokuussa 2002. Kirjoittamisen loppuvaiheissa tuli käyttöön pääosa hankkeen yhteydessä kerätystä valokuva-aineistosta sekä uudet rakennusinventoinnit. Toivotaan, että teos täyttäisi tehtävänsä enolaisten maisemien ja kulttuuriympäristöjen arvostuksen nostamiseksi.

Lieksassa, Ilmarin päivänä 2003

Mauri Mönkkönen

TAVOITTEENA HOIDETTU KULTTUURIYMPÄRISTÖ

Hoito-ohjelman tavoitteet

Enossa on paljon erilaisia luonnonmaisematyyppejä. On kesän heleitä ja talven tuimia järvimaisemia. On jylhiä vaaramaisemia ja kuivia harju- ja kangasympäristöjä. Luonnon erilaisuus vaikuttaa siihen, minkälaiseksi kulttuuriympäristö muodostuu.

Luonnonympäristöt olivat perustana, kun esi-isämme lähtivät tekemään työllään Enosta erilaisten kulttuuriympäristöjen kokonaisuutta. Vaikka esi-isämme muokkasivat luontoa ”ekologisesti säästäen” eli käsivoimin ja henkilökohtaisilla työvälineillä, he tuskin kannattivat tietoisesti ”kestävää kehitystä”. Esi-isien oli otettava huomioon luonnon ehdot siksi, että se oli välttämätöntä. Kulttuuriympäristö perustui niukkuuteen, vuosisatojen aikana kehittyneeseen rakennusperinteeseen sekä maaperää ja ilmastoa taitavasti hyödyntäviin elinkeinoihin. Ihminen sopeutui luonnon olosuhteisiin. Rakennukset sijoitettiin tietyllä tavalla maisemaan ja niihin käytettiin luonnosta saatavia materiaaleja, ennen muuta puuta. Rakennukset ja luonto olivat tasapainoisessa suhteessa toisiinsa.

Ihmisen ja luonnon vuorovaikutus on muuttunut viimeisen 60 vuoden aikana ratkaisevasti. Sotien jälkeen otettiin luonto maksimaalisesti käyttöön ja ruvettiin käsittelemään sitä koneiden avulla. Koneet olivat ylivoimaisia ihmistyöhön ja lapiotekniikkaan verrattuna. Tulos näkyy mm. teinä, jotka on rakennettu läpi harjujen ja vaarojen, yli kanjoneiden ja vesialueiden. Se näkyy monina maisemavaurioina luonnossa.

Kokemuksia saatiin ja viisastuttiin. Uusi suhtautuminen ympäristöön virisi pari vuosikymmentä sitten ja nyt osataan ottaa luontoarvot paremmin huomioon. Myös kulttuuriarvot ovat tulleet esille, eikä enää sallita kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden kokonaisuuksien tuhoamista. Ymmärretään, ettei niitä voi palauttaa, jos ne ovat kerran hävitetty.

Nykyinen elämäntapamme perustuu teollisiin ratkaisuihin. Siitä seuraa automaattisesti, että luontoa ja maisemanhoitoa koskevat päätökset ja teot tulisi punnita huolellisesti. Muutoin aikaansaannoksen ja ympäristön välinen kontrasti saattaa olla ”suorastaan vaikuttava”. Meiltä edellytetään nykyisin tietoista pyrkimystä ja yhteistä tahtoa, jotta ympäristömme rakentaminen ja kunnossapito olisi harmonista.

Enon kunnan eteläisten kylien yhteinen kyläiltama pidettiin Revonkylän tanssilavalla. Vuonna 1958 valmistunut kuusikulmainen tanssilava peruskorjattiin 1990-luvun lopulla ja silloin nimenomaan haluttiin säilyttää vanhat ratkaisut. Seinissä on perinteiset luukut, jotka voidaan poistaa tanssien ajaksi. Penkit kiertävät tanssilavaa. Keskellä on komea pilari, joka tukee kattoa.

5

Hyvin hoidettu kulttuuriympäristö on tasapainoinen kokonaisuus, jossa

- vastuu ympäristön hoitamisesta koetaan sekä yhteisenä että henkilökohtaisena
- ympäristön arvot tiedostetaan ja koetaan säilyttämisen arvoisena
- yhteisön jäsenet hoitavat ympäristöään yhteistyössä
- uusi ja vanha täydentävät toisiaan
- elinkeinotoiminnat hyödyntävät ja hoitavat kulttuuriympäristöä.

Enon kylien, taajamien, teiden ja monien muiden kohteiden perusteet löytyvät joskus kauan sitten historiassa tapahtuneista ratkaisuksista. Julkaisun alussa on lyhyt historian katsaus, joka valaisee kulttuurimaisemien ja kulttuuriympäristöjen syntyä ja kehitystä.

Julkaisussa on tavoiteltu monipuolista, avaraa näkemystä yhteiskuntaan ja historiaan. Enossa on valtava määrä erilaisia kulttuurikohteita, monen mielestä jotkut kauniita tai tärkeitä, toisten mielestä ehkä rumia tai ainakin joutavia. Julkaisussa yritetään vaikuttaa käsityksiin siitä, mikä on arvokasta ja säilyttämisen arvoista.

Julkaisu on opas enolaisille kulttuuriympäristön hoidosta. Siinä annetaan lyhyesti tietoja kulttuuriympäristön hallinnosta ja lainsäädännöstä. Se antaa tietoa perinneympäristöjen ja vanhojen rakennusten hoidosta ja korjauksesta sekä kertoo monista avustusmuodoista, joita on saatavilla eri lähteistä.

Rakennusperintö kunniaan Pohjois-Karjalassa -hanke tuotti kaksi tietokantaa. Yhtenä tavoitteena oli saattaa rakennusperinnön inventointi ja tallennus ajan tasalle. Enossa oli inventoitu aiemmin 40 rakennuskohdetta. Työtä rakennusperinnöstä -projektin aikana saatiin inventoitua satakunta uutta kohdetta. Pääpaino oli perinteisissä pihapiireissä, vanhoissa asuinrakennuksissa, pihapiirin yksittäisissä rakennuksissa sekä yhteisön kannalta merkittävässä rakennuksissa, kuten seurataloissa. Aineisto tallennettiin digitaaliseen muotoon tietokannaksi. Tietokanta on jatkossa suunnittelijoiden, viranhaltijoiden ja päätöksentekijöiden käytettävissä.

Historiaselvitysten pohjana olivat maanmittaustoimistoon sijoitetut isonjaon aikaiset kartat. Niistä merkittiin uusiin peruskarttoihin kaikki asuinpaikat, myllyt ja osa tiestöä. Merkinnöistä valtaosa oli talon paikkoja. Näin saatiin digitaaliseen tietokantaan Enosta noin 300 kohdetta. Kun siihen liitetään kyläilloissa ja keruumatkoilla saadut 750 kohdetta, saatiin kokonaisuudeksi yli 1000 kulttuurikohdetta.

Termien sekamelskaa

Maisema on paikka, jossa luonto ja ihminen kohtaavat. Maisema jaetaan luonnon- ja kulttuurimaisemaan sen mukaan, kummatko ovat hallitsevia: luonnon vai ihmisen toiminnan tuloksena syntyneet elementit. Äärimuotoina voisivat olla Enossa hakkaamaton metsikkö tai Luhtapohjan suot ja kosteikot toisaalla sekä kirkonkylän Market-alue tai Enocellin tehdasalue toisaalla.

Perinnemaisemat ovat alkutuotannon tai vanhojen elinkeinojen muovaamia maisematyyppejä. Niitä ovat Enossa kylien peltomaisemat ja vanhojen myllyjen ympäristöt. Niissä luonto näkyy vahvasti.

Taajamiin ja niiden rakennettuun kulttuuriympäristöön voidaan Enossa lukea kunnalliset keskukset, kirkonkylä ja Uimaharju. Ne erottuvat selvästi pienemmistä, pääasiassa saha-teollisuuden synnyttämistä mökkikylistä.

Kansallismaisemat ovat erityisen arvokkaita maisemakohteita ja ilmentävät maamme eri osien edustavimpia kulttuuripteitteitä. Enon sisäosiin ulottuva Kolin vaarajakso on juuri tällainen kohde.

Kulttuuriympäristöillä tarkoitetaan kokonaisuutta, jonka muodostavat kulttuurimaisema, rakennettu kulttuuriympäristö ja muinaisjäännökset. Rakennettu kulttuuriympäristö on likipitään sama asia kuin rakennusperintö. Siihen kuuluvat myös tiet, ojat ja kanavat. Kiinteät muinaisjäännökset ovat maisemassa ja maaperässä säilyneitä jälkiä entisajan ihmisten toiminnasta.

Kuuluista enolaissyntyinen elokuvaohjaaja Markku Pölönen on puhunut ”sielunmaisemasta, joka on lähtemättömissä kuin pihkanhaju”. Siinä on paljon mielikuvia, mielen maisemia ja muistoja lapsuudesta ja nuoruudesta: siitä, millainen on jokaisen perimmältään arvostama elämäntapa. Pölöselle se on paikka, jossa tapaa tavallisen, rehellisen kansan.

Sielunmaisemaan ilmeisesti kuuluu vahva kesämökkikulttuurimme. Kesäisin me halajamme lomillamme takaisin alkuperäiseen yhteyteen luonnon kanssa. Lapsuutemme ja nuoruutemme maisemat säilyvät muistoissamme ja palaavat mieliin herkinä hetkinä. Ne pysyvät samoina, vaikka reaalin ympäristö olisi muuttunut. Sen vuoksi moni saattaa tuntea syvää pettymystä kulkiessaan vuosikymmenien kuluttua entisissä elinympäristöissään.

Me arvotamme ympäristöämme koko ajan. Usein ajatellaan arvokkaan kulttuuriympäristön tarkoittavan vain vanhaa rakennettua ympäristöä. Mieliimme tulee maaseudun osalta vaikiintunut, pitkän historian omaava viljelysmaisema. Kulttuuriympäristö on kuitenkin paljon enemmän. Siihen kuuluvat viljelysmaiseman ohella niin teolliset ympäristöt, mökkikylät kuin kirkonkylän raititkin. Tämä laajennus on tarpeen erityisesti Enossa, jossa 1900-luvun vauraus on perustunut merkittävästi saha- ja metsäteollisuuden antamiin työmahdollisuuksiin.

Kulttuuriympäristön taustana on luonnonympäristö, josta puuttuvat inhimillisen toiminnan jäljet. Puhdasta luonnonympäristöä emme tapaa enää Enossa. Ihmisen vaikutus näkyy metsissä mm. hakkuina, metsänhoitotöinä ja metsäautoteinä. Puroissa näkyvät uiton aikaiset perkaukset ja soilla on tehty ojituksia. Voidaankin puhua muokatusta luonnosta ja tällöin se kuuluisi pikemminkin kulttuuriympäristön käsitteeseen. Tässä kulttuuriympäristöohjelmassa on otettu mukaan myös luontokohteita. Niillä on merkitystä virkistysalueina sekä ekologien että kauneusarvojen tähden.

Enon kirkonkylä talviasussaan 1950-luvulla.

VL

ENOLAINEN MAISEMA ENNEN

MV / I.K. Inha

I.K. Inha kapusi kesällä 1893 ylös Tannilanvaaran päälle. Kuva on otettu Kaltimonjärven suuntaan ja siitä käy ilmi ihmisen voimakas vaikutus. Kaskenpoltosta johtuvia aukkoja on paljon. Puuta hakattiin suuret määrät lämmitykseen. Vertailu nykytilanteeseen osoittaa, että metsät ovat vallanneet ahot, kaskiaukot ja laitumet.

Historiallinen kerrostuneisuus

Kulttuuriympäristö on historiallisen kehityksen tulos. Tuon kehityksen eri vaiheita on jäänyt jäljelle maaperään ja laajemmin ajateltuna kulttuurimaisemaan. Niitä ovat mm. erilaiset kuopat ja kaivannot, asuin- ja viljelypaikat, tiet, maansiirrot tai rakennukset.

Vanhimmat historialliset kerrostumat ympäristössämme ovat hyvin "ohuita": ne ovat vähäisiä ja usein vaikeasti havaittavia, vaikka omana aikanaan ne ovat olleet hallitsevia. Uusin kerrostuma on syrjäyttänyt tai sivuuttanut entisen tai kehittynyt entisen päälle kokeakseen vuorostaan myöhemmin saman kohtalon. Modernisaatio, tekninen kehitys, on voimistanut joka kerta tätä ilmiötä.

Jokaisella sukupolvella on oma historiansa. Niillä on myös tietoisuutensa omasta kulttuurimaisemasta. Se on erilainen, koska jokaisen sukupolven kokemukset ja näkökulmat ovat erilaisia.

Eno paikantuu etelämmäksi

Enon ensimmäiset historiakirjojen tuntemat asukkaat oli karjalaisia, joiden suvun alkuperä oli Laatokan-Karjalassa. Karjalaisasutuksen vaihe jäi Enossa lyhyeksi. Eno oli ortodoksisen Karjalan kaudella Ilomantsin pogostan takamaata. Kun Ruotsi valloitti Karjalan ja Enon seudun siinä ohessa, jätti uusi valtiasee entiselleen pogostajaan. Enon seutu jäi pariksi sadaksi vuodeksi Ilomantsin seurakuntaan.

Matka Pielisjoen varsilta Ilomantsin kirkonkylään läpi metsätaipaleiden oli pitkä ja hankala. Onneksi saatiin Enon Ahvenisen kylään 1600-luvun puolivälissä pieni puinen kirkkorakennus ja oma hautausmaa. Ilomantsin papisto kävi pitämässä määräpäivinä jumalanpalveluksia, kastamassa lapsia, vihkimässä pareja ja hautaamassa vainajia.

Metsät erottivat, vesi yhdisti. Ahvenisen kirkkomaan hautauspiiri ulottui 1700-luvulla etelässä Nesterinsaareen ja Luhtapohjaan, idässä Kivilahteen ja Tyrjänsaareen, jopa Koitereen taakse Harkkojärvellekin. Nykyisen Enon eteläisimmät kylät kuuluivat Tuupovaaran Suensaaren hautausmaan piiriin, jonne oli kylistä lyhyempi matka. Näin saamme hahmotetuksi sen alueen, mikä ennen oli Enoa. Sen painopiste oli nykyistä pohjoisempaan ja vastasi paremmin senaikaisia liikenteellisiä seikkoja.

Eno sai kappeliseurakuntaoikeudet vuonna 1793. Ahveniselle saatiin oma kappalainen, joka asui Laukkalansaareissa torpan hirsistä tehdyssä pienessä pappilassa. Kirkon paikkaan eivät kaikki olleet tyytyväisiä. Osa halusi kirkon etelämmäksi. Jotkut kannattivat Rahkeenniemeä. Turvatakseen kirkon säilymistä Ahvenisella "pohjoisen ulottuvuuden" edustajat yrittivät turhaan saada liitettyksi Enon kappeliseurakuntaan osia Pielisjärvestä.

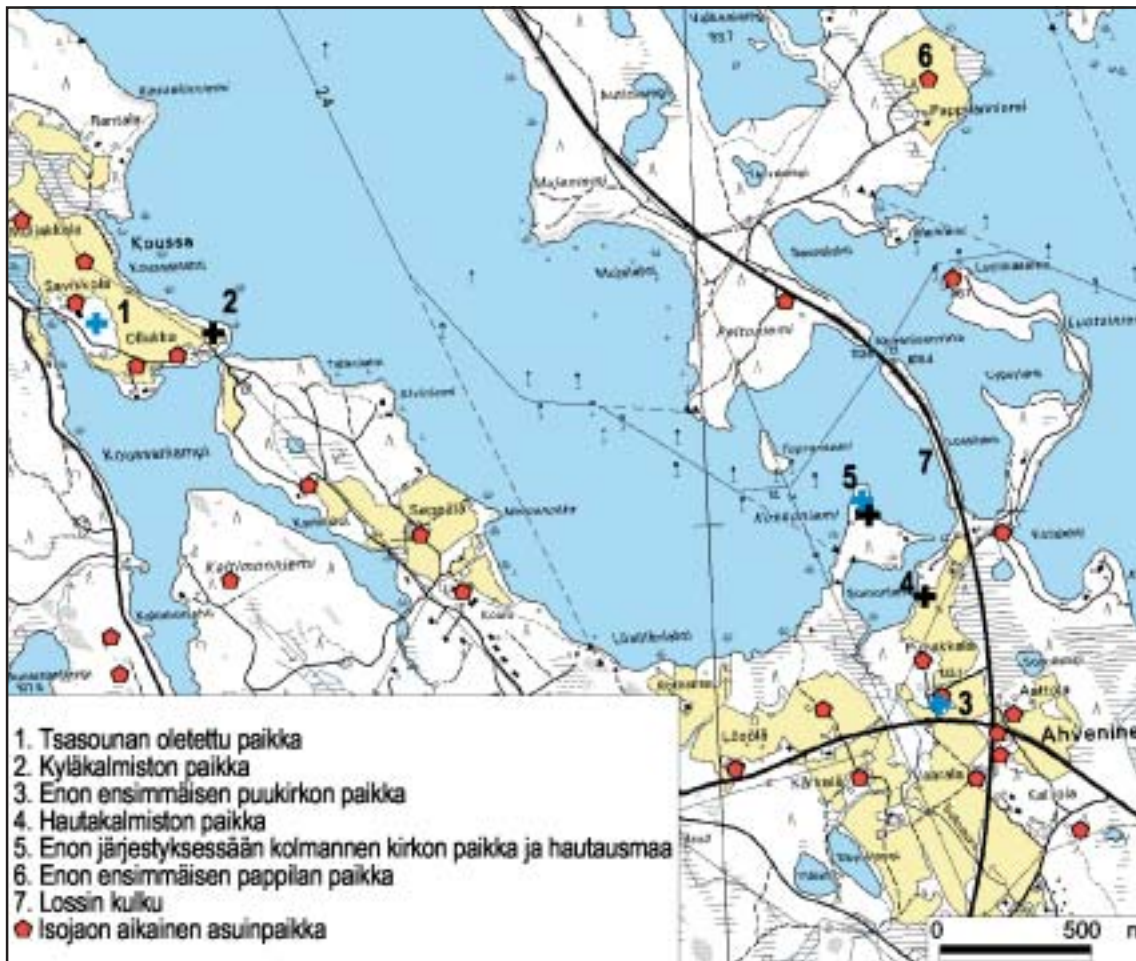
Lopulta eteläisen vaihtoehdon kannattajat voittivat. He saivat kiittää kirkon paikan siirrosta venäläisiä, jotka Suomen sodan aikana turmelivat Ahvenisen kirkon käyttökelttomaksi. Vuonna 1818 valmistui Nesterinsaaren kylään Taipaleenmäelle uusi kirkko. Sen ulkoasun mukaan naapuriseurakuntalaiset alkoivat nimitellä enolaisia "tervakirkon soporaksi". Lähelle alkoi nousta pappila ja Niskan tien varteen erotettiin hautausmaa.

Eteläisen suunnan kannattajien yhtenä argumenttina oli ollut ajatus, että jos kirkko rakennettaisiin etelämmäksi, olisi emäseurakunnasta saatu liitetyksi Enoon uusia kyliä. Tämä unelma toteutuikin vuonna 1857, jolloin Enon kappelista muodostettiin itsenäinen kirkkoherrakunta. Aittovaara, Kuusjärvi, Löytöjärvi, Pirttivaara, Revonkylä sekä muutamat muut sittemmin takaisin Ilomantsiin liitetyt kylät määrättiin Enoon. Näin Eno oli saanut likipitään lopulliset rajansa, vaikka aika ajoin puhuttiin paljon uuden seurakunnan perustamisesta Uimaharjun ja Kivilahden seudulle.

Erä- ja karjalaiskausi

Pielisjoen merkitys alkavalle asutukselle oli keskeinen. Se oli osa vanhaa karjalaista kauppa- ja erätietä, jota pitkin pääsi keskiajalla Laatokalta Perämerelle ja Vienanmerelle. Itse kunnan nimi Eno kertoo vesitien merkityksestä. Eno on lapin kieltä ja tarkoittaa vuolasta virtaa. Enon vanhimpiin asuinpaikkoihin kuuluu Pielniemi, jolla on yhteinen merkityspohja Pielisen ja Pielisjoen kanssa. Niiden eteläpuolella Pielisen ja Pielisjoen välissä olevaa järvi-jonoa sanottiin ennen Pien-Pieliseksi. Entinen erämies mielsi siis Pielistä etelästä, Enosta päin. Hyvin vanha, ehkä lappalaisaikainen kulkureitti on Kaltimonkoskilta suoraan Pieliselle suuntautuva kurumainen katkos, jonka varrella ja molemmissa päissä on lapinperäisestä Kaltimo-sanasta johtuvia paikannimiä.

Enon vanhin keskus oli Ahvenisella. 1800-luvun alkupuolella Ahvenisen ja Koussan asutus keskittyi Pielisen rannoille.

Enon nimen antoivat lappalaiset, jotka ovat seudun vanhinta kantaväestöä. Lappalaiset olivat harvalukuinen luonnonkansa, joka eli metsästyksellä ja kalastuksella. Se oli paikoillaan pienen pieninä yhteisöinä, lappalaiskylinä ja vaihtoi asuinpaikkaansa vuoden kiertoaikojen mukaan. Heidän jättämänsä jäljet luonnossa ovat hyvin vähäisiä ja vaikeasti havaittavissa.

Jo lappalaisvaiheen aikana seutu tuli kytketyksi kansainväliseen turkiskauppaan. Sen houkuttamina Pielisjoesta kehittyi kaupallinen reitti, jota pitkin kulki Laatokan Karjalasta kotoisin olevia kauppiaita ja metsästäjiä. Heidän perässään tuli kaskea polttavia uudisasukkaita. Enon vakinainen asutus syntyi viimeistään keskiajan lopulla, kun Pielisen etelärannat ja nykyisen Joensuun–Ilomantsin kantatien varsilla sijainneet kylät kunnan eteläosassa saivat ensimmäiset talonsa. Vähitellen turkiskaupan merkitys väheni ja kaskeaminen, peltoviljely ja karjatalous saivat yhä vahvemman osuuden elinkeinoista. Metsästäjälappalaiset väistyivät pohjoiseen ja syrjäseuduille.

Karjalaiset perheet asuivat yleensä lähellä toisiaan vesistöjen varsilla. Monet kylät olivat 3–5 talon parvikylä. Pysyvät pellot olivat muutaman aarin kokoisia ja karjaa oli vähän.

Lappalais- ja karjalaisvaiheen kerrostumat luonnossa ovat verraten vähäisiä. Tutkittuja paikkoja on vähän, koska historiallisen ajan arkeologinen tutkimus on ollut Itä-Suomessa vähäistä. Suurinta kiinnostusta ovat herättäneet hautausmaalöydöt sekä lähinnä kansanperinteen traditiosta saadut tiedot kyläsasounista eli rukoushuoneista ja kyläkalmistoista. Tsasounia mainitaan olleen mm. Koussassa, Sarvingissa, Revonkylässä, Löytöjärvellä ja Kuusjärvellä. Kyläkalmistoja tiedetään olleen edellä mainittujen paikkojen lisäksi Nesterinsaaressa.

Karjalan poliittiset olot muuttuivat epävarmoiksi 1500-luvun loppupuolella. Seudun omistamisesta käytiin uuvuttavia sissisotia, joiden aikana ortodoksinen ja karjalainen asutus sai väistyä ja uudet asukkaat lännestä ottivat haltuunsa autioiksi jätetyt kodit ja konnut.

Kaskikausi

Toisen asutusvaiheen kaudella kaskeaminen kävi entistä tehokkaammaksi. Vanhoja ikemetsiä poltettiin kasvavalla vauhdilla. Kaskiruis oli tervan ohella tärkeä vientituote. Kaskenpolttajien kirves heilui erityisen tehokkaasti 1600-luvun loppupuolella. Niihin aikoihin uutta asutusta syntyi kauas syrjäseutujen vaaroille.

Asuttamisen ja autioitumisen jatkuvasta vuorottelusta päästiin 1700-luvun kuluessa ja väestönkehitys kääntyi selvään nousuun. Tästä seurasi lisääntyvä maantarve. Uusia taloja perustettiin kauas syrjäseuduille, kantataloja jakautui pienempiin osiin ja pieniä torpan viljelyksiä alettiin perustaa kylien takamaille. Asutuksen siirtyminen vesistöjen varsilta vaaroille vahvistui.

Väestön ja asumusten lisääntyessä tuli tarpeelliseksi määritellä yhä tarkemmin omistukset ja nautinnat. Tämä hoidettiin isonjaon nimellä kulkeneella maareformilla 1800-luvun alkupuolella. Sillä oli suuri merkitys kyläyhteisön kehitykseen. Isossajaossa määriteltiin kylien ja talojen rajat. Maanmittarin johdolla talojen hajallaan olevia viljely- ja pyyntimaita pyrittiin koostamaan yhteen. Jaon ulkopuolelle jäi maata, jota tarjottiin uudisasuttajille. Lopuista muodostettiin 1800-luvun puolivälin jälkeen valtion kruununpuistoja.

MV / I.K. Inha

Enossa kaskettiin vielä paljon 1890-luvulla, jolloin I.K. Inha otti tämän kuuluisan kuvan.

Isojako muutti kyläkuva. Osa tiheästi asuttujen kylien taloista siirrettiin syrjemmälle. Niiden entiset pellot jäivät naapuritaloille, jotka lupasivat korvata hyödyn perustamalla lähtijälle peltoja uudessa paikassa sekä rakentamalla tai luovuttamalla asumuksia tai talousrakennuksia.

Kaikille ei asuinpaikkoja riittänyt. Maaton väestö sinnitteli eteenpäin elämässään polttaen pieniä kaskia, asuen jonkin aikaa niiden lähellä ja muuttaen taas uuteen paikkaan. Tämän elämäntavan aika tuli päätekohtaansa aikansa. Kaskenpolttajien mökkien tai riihien perustuksia saattaa vielä löytää kaukana asutuksesta metsässä. Kaskeaminen saavutti 1800-luvun alkuun mennessä äärirajansa ja alkoi menettää merkitystään. Se tuotti yhä vähemmän, se aiheutti taloudellista vahinkoa talollisille eikä valtiokaan katsonut sitä suojein silmin, vaan yritti lailla ja valvonnalla estää toimintaa. Nykyisin kaskeamisen jäljet näkyvät parhaiten kivikasoina, joita on epäsäännöllisin välein vaarojen ja mäkien päällä tai rinteissä. Kaskeamista harjoitettiin pienessä mittakaavassa Pohjois-Karjalassa vielä 1900-luvun alkupuolella.

Kaskiajoilta on lausuma: Koivu on metsän äiti. Kaskeamisen seurauksena Enon metsät muuttuivat lehtipuuvaltaisemmiksi. Se sopi mainiosti asukkaille, sillä koivuhalko oli halutuin polttopuu. Isoissa tuvan uuneissa meni valtavasti polttopuuta. Miesväen oli ajettava viikko-kaupalla tammikuun tienoilla polttopuuta metsistä pihapiiriin.

Viimaisia talviteitä, tyrskyisiä vesiteitä

Isonjaon kartoista käy ilmi vanhan kansan kulkureitit. Maanteitä oli harvassa. Kartoissa näkyy vanha tieura Tohmajärven suunnasta Kaltimon ja Ahvenisen lossin kautta Pielisjärvelle päin. Sen pohjaus tehtiin pikkuvihan aikana 1740-luvulla, jolloin venäläiset käskivät paikalliset talolliset tekemään tietä pakkotyönä. Päätiehen yhdistyi Kaltimon pohjoispuolella lännestä Kontiolahden Jakokosken suunnasta tuleva, mäkiä väistelevä, hyvin mutkainen tie. Niin ikään kirkon eteläpuolella oli risteys, johon tuli Luhtapohjan suunnasta Ilomantsin tie.

Maatiet olivat mäkiä eikä niitä voitu käyttää talvella rahdinajossa. Käytössä oli erityiset talvitiet, järven selkiä ja tasaisia paikkoja etsivät tiesuunnat. Talviteitä tarvittiin aina 1950-luvulle saakka, jolloin hevonen menetti merkityksensä tavaroiden kuljetuksessa.

Metsät olivat täynnä polkuja ja ”kirkkoteitä”, jotka yhdistivät asutusta. Polut johtivat usein joen tai järven rantaan, josta matkaa jatkettiin veneillä. Pielisjoki oli tärkeä reitti. Pielisjoessa soudettiin kookkailla rahtiveneillä 1800-luvun loppupuolelle asti. Niitä vetivät ylös Pielisjokea erityiset urakkamiehet. Rahtiveneissä matkustivat yleensä muutkin kulkijat. Venematkan varrella heillä oli aikaa ihailta maisemia. Enoa katseltiin usein vesistöstä päin ja käsitys paikasta muovautui tämän maiseman mukaan.

Suuret kulttuurihenkilöt vierailivat Enossa. Kalevalan kokoaja Elias Lönnrot yritti kesällä 1828 laulattaa turhaan Nesterinsaassa tšekäläistä kansanrunoilijaa, kansatieteilijä Samuli Paulaharju piirsi rakennuksia Enossa kesäaikaan ja I. K. Inhakin kuvasi Pielisjokea kesämaisemassa. Kuvamme ja käsityksemme vanhasta Enosta on siis kesäidylli.

Erä- ja kaskikauden jättämät kulttuurihistorialliset jäänteet näkyvät enolaisessa maisemassa huonosti. Jäljet ovat joko pienikokoisia, yksittäisiä esineitä tai maastoon jääneitä rakennelmia ja maansiirtoja, kivikasoja, kuoppia, puusillan tai lavotuksen jäänteitä. Kaskikauden päätösvaiheelta lienevät myös Enon vanhimmat rakennukset. Yksittäisiä hirsiseinien osia saattaa olla mm. syrjäisissä ladoissa. Pitkästä iästä kertovat ikkunaluukkujen jäljet ja mustat nokikerrokset. Ehkä merkittävin erä- ja kaskikauden jättämä jälki on asutuspaikat. Sikäläinen talollinen tiesi tarkoin, missä maa tuotti hyvin. Tänä aikana viljelyyn otetut kovan maan pellot ovat Enon parhaita mm. pienilmastoltaan.

Talonpoikainen kausi

Kaskikauden viime vaiheessa 1700-luvun lopulla Pohjois-Karjala oli jäänyt itärajan siirtojen vuoksi Ruotsin valtakunnan äärimmäiseen nurkkaan, jonne kulttuuriset innovaatiot levisivät hitaasti. Tilanne muuttui, kun Suomi liitettiin Haminan rauhassa 1809 Venäjän osaksi. Talouselämä sai uusia virikkeitä ja Pietarin vaikutus ulottui Pohjois-Karjalaan asti.

Venäjän vallan alussa kasvoi erityisesti maalaisvoin kysyntä. Sitä kuljetettiin suurilla veneillä Pielisjokea pitkin. Karjatalouden asema vahvistui. Karjamäärien kasvaessa laiduntamisaluetta oli laajennettava pihapiirin tuntumasta kauemmas, vaikka riski lehmien joutumisesta karhun saaliiksi kasvoi. Suurimpien karjojen omistajat perustivat ulkolaitumille erityisiä karjamajoja, joissa joku talon naisista vietti koko kesän lehmineen. Esimerkiksi Nesterinsaaren Hassilan karjamaja oli kaukana Sarvingissa järviuivilla, jossa talolla oli oma niitypalstansa.

MV / I.K. Inha

**Pamilonkosken maisemia
1890-luvulla I.K. Inhan kuvaamana.**

Karjaa ruokittiin talven yli aidatuilta niityiltä, rantaniityiltä, soilta, kosteikoilta tai ahoilta kerätyillä heinillä. Suurimmat järviluhdat olivat vielä 1700-luvulla kyläläisten yhteisiä, mutta valtaosa oli talojen yksityisomaisuutta. Isojako vahvisti edelleen yksityisomaisuutta. Tästä käy esimerkkinä mm. Koitajoen tyvessä ja Jäsysisjärven rannoilla sijainneiden, jo 1600-luvulla kaukonautinnassa olevien luhtien jakaminen.

Heinän tarve käynnisti Suomessa järvenlaskut, joita valtio suosi mm. veropoliittisin keinoin. Ensimmäinen tunnettu järvenlasku Suomessa oli vuonna 1743 Enossa suoritettu Alimmaisen Sarvinginjärven lasku. Ansio siitä kuuluu aittovaaralaiselle Lauri Nuutiselle, jolta monen uudistilallisen tavoin puuttui kunnolliset niittyalstat. Ison järven laskeminen pelkillä puulapioilla oli uskalias toimi. Sarvingissa syntyi luonnonkatastrofi, kun valtava vedenpurkaus täytti alempana olevan Jakojärven tulvahiekalla ja heitti Pielisjoen rannoille hiekkasärkkiä. Nesterinsaaresta tulva vei mennessään mm. hirsistä ja virtaan sortui pitkä silta. Talolliset menettivät heinäkuormia, verkkoja, ja veneitä ja veneitä piti etsiä kaukaa alavirralla. Entisen järven paikalle jäi tyhjä rotko. Sarvingin talojen läheltä rantaviiva pakeni satoja metrejä länteen päin. Innokas järvenlaskija yritti turhaan paeta raivostuneilta naapureiltaan. Seurasi vuosikymmeniä kestäneitä riitoja, joissa uudelleen ja uudelleen jaettiin syntyneet niittyalat. Vuonna 1743 ihminen onnistui muuttamaan Enossa ensimmäistä kertaa yhtäkkisesti maisemaa ja luontoa toisenlaiseksi.

Alimmaisen Sarvinginjärven lasku innosti enolaisia myös muiden järvien vedenpinnan pudottamiseen. Vuosina 1753–1754 suoritettu Herajärven lasku pudotti veden pintaa kahdeksan metriä ja sai aikaan edellisen laskun tavoin suurta hävitystä alavesissä. 1800-luvun puolivälissä järvenlaskuhankkeet lisääntyivät uudelleen. Vesistöjen laskut ja ruoppaukset jatkuivat 1900-luvulla vilkkaina ja näin saatiin lisää nurmea karjatalouden käyttöön.

Peltoalat kasvoivat hitaasti, koska ne olivat kytköksissä karjojen kokoon ja ennen muuta sen tuottaman lannan määrään. Kun niittyjen lisäämisessä oli suuria vaikeuksia, ei karjan talviravinnon määrää saatu lisättyä riittämiin. Tästä seurasi, ettei ollut myöskään lantaa uusille pelloille. Peltoviljelystä ei ollut vuosikymmeniä sen korvaajaksi, että kaskeaminen väheni. Seurasi vanhakantaisen maatalouden kriisi. Se ilmeni alati toistuvina nälkävuosina.

Jokaisella talollistilalla oli nautintapiirinsä. Ympäröivillä peltoaukeilla olivat peruspellot, joilla jokaisella oli oma nimensä. Peruspeltojen taustoilla olivat kuivanmaan niityt. Ne olivat karjan oleskelupaikkoina. Pääosa niityistä oli ojittamattomia. Metsien kätkössä polkujen varsilla olivat suoviljelykset. Ne olivat monessa taloudessa vasta 1800-luvun alun tulokkaita. Ahkeraa suoviljelysten tekoa pidettiin merkinä edistyksestä maatalousharrastuksesta. Metsän aukkoina olivat myös kaskimaat, jotka muuttuivat ajan myötä ahoiksi, sitten koivikoiksi ja lopuksi havumetsiköiksi.

Perinteinen pihapiiri

Itäsuomalainen talollinen rakensi pihapiirinsä yleensä itse. Tekniikka oli perinteinen ja hyväksi havaittu hirsisalvos. Lukkoja ja saranoita lukuun ottamatta kaikki tehtiin puusta. Työvälineenä oli pääasiassa kirves. Käsisaaha yleistyi katkaisuvälineenä 1800-luvun kuluessa. Pihapiirin keskus oli asuinrakennus, joka vielä 1700-luvulla koostui yleensä tuvasta, porstuasta ja yhdestä tai kahdesta kylmästä aitasta. Uudisasukkaan asuntona saattoi olla vain pirtti, jossa oli kota oviaukossa. Kooltaan tuvat olivat 1700-luvulla neljä–viisi metriä kanttiinissa, mutta 1800-luvulla lattia-ala oli useimmiten 6–7 metriä suuntaansa. Hirsikehikkojen pinta-alan kasvu pysähtyi 1800-luvun puoliväliin mennessä.

Paritupajärjestelmä syntyi, kun vierekkäin pantiin kaksi tupaa. Parituvan laillisti normaaliksi asuintyyppiksi Kaarle XI:n vuoden 1681 talonkatselmusasetus, jossa suurimpiin taloihin määrättiin rakennettavaksi erityinen vierastupa. Paritupa oli vallitseva Suomen maaseudulla 1700- ja 1800-luvuilla, mutta 1900-luvun alussa se oli jo vanhentunut ja harvinaiseksi käynyt. Toisen tuvan paikalla oli usein kaksi kamaria tai kamari ja maituhuone. Muutamissa rikkaimmissa taloissa huoneita oli enemmänkin, mikä kasvatti niiden julkisivua.

Uunin malli ja lämmittämisen tekniikka sanelivat suuresti asuinrakennuksen kehittymistä. Savupirtin ja -tuvan aikaa elettiin Enossa useita vuosisatoja ja siirtymävaihe uloslämpivän uunin kauteen oli pitkä. Enon tilattoman väestön oloja tutkinut Aksel Lilius saattoi omin silmin havaita, että verrattuna Savoan "olivat Karjalassa savutuvat poikkeuksia" jo 1880-luvulla. Vuonna 1890 arvioitiin Enossa olleen enää vähän yli sata savutupaa, mikä oli noin kahdeksasosa kaikista asuinrakennuksista. Savutuvisissa asui viimeksi köyhä ja syrjäisissä oloissa asuva väestönosa.

Lämmön pitäminen isoissa tuvisissa ja hatarissa mökeissä oli kovilla pakkasilla ylivoimainen tehtävä. Ikkunat olivat yksinkertaisia, seinät tai katto saattoivat antaa kylmää raoistaan ja lattioiden eristyksessä oli parantamisen varaa. Uloslämpiävien uunien myötä eläminen tuvisissa muuttui täysin. Savupirttiaikana ikkunat olivat olleet hyvin pieniä tai ne oli usein korvattu luukuilla. Nyt ikkunoita suurennettiin ja noki harjattiin seinistä pois. Valo pääsi tupiin. Ennen koristelu oli ollut vähäistä ja esineet olivat lähinnä puusta. Valon kaudella erilaiset kankaat ja vaatteet valtasivat alaa.

1800-luvun puolivälissä katto oli yleensä ladottu halkaistuista laudoista, joiden välissä oli suojaava tuohikerros. Pärekatot yleistyivät nopeasti 1800-luvulla. Kattomateriaalin paloherkyyden vuoksi rakennuksia pidettiin kylmillään koko kesän ajan, vaikka muuten olisi ollut tarvetta lämmittämiseen.

Perinteinen talonpoikainen rakennustapa sai vaikutteita säätyläisiltä. Enossa tuo vaikutus – metsäpitäjässä kun asuttiin – oli tavallista vähäisempää. Ainoat kaksikerroksiset asuinrakennukset olivat 1800-luvun lopussa pappilassa ja Herajoen entisellä ruukilla. Merkittävämpiä vaikuttajia olivat suuret rakennustyömaat. Mm. Pielisjoen kanavoinnin yhteydessä rakennettiin Enon ensimmäinen uloslämpivä sauna ja vasta sen jälkeen sellainen rakennettiin pappilaan.

Kaskitalouden aikana oli tapana rakentaa varsin kevyesti. Rakennukset olivat pieniä ja helposti siirrettäviä. Asutuksen vahvistuessa rakennusten koko kasvoi. Enolaisen talon rakennuskanta lieene ollut enimmillään 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa. Oli erillisiä kamarirakennuksia, savusauna, riihi ruumenuksineen, talli, läävät lehmillä ja sioille, kuja, liite-reitä sekä useita aittoja. Kauempana niittyjen kupeessa oli latoja. 1700-luvun lopulla varakkaimmat talot alkoivat rakentaa monihuoneisia, jopa kaksikerroksisia aittoja. Viimeistään 1900-luvun alkupuolella talusrakennuksia alettiin koota saman katon alle ja samalla väljeni pihapiiri.

Enolainen pihapiiri oli jatkuvassa muutostilassa koko 1800- ja 1900-luvun. Nuori ja riuska isäntä saattoi kerralla uusia talon rakennukset ja tai siirtää kokonaan uusille paikoille. Rakennuskannan muutos tapahtui yleensä suvun vaihtuessa, sukupolven vaihtuessa tai perinnönjaon yhteydessä.

Paloherkät riihi ja sauna olisi pitänyt jo vuoden 1734 lain perusteella sijoittaa kauemmaksi pihapiiristä. Sijoittelussa tämä ei tullut aina mieleen, kunnes rakennuskantaa ruvettiin vaakuuttamaan kunnallisessa paloapuyhtiössä. Saunan paikka oli kaivon lähellä.

Mökkiasutus kasvussa

Torpanpito oli Karjalassa Savon tapaan ”huonossa huudossa”, mutta silti maaton mies vaimoineen saattoi lopulta löytää itsensä torpan viljelijänä. Tekipä hän torpan uuteen paikkaan tai entisen asutuksen sijalle, oli alku aina vaikea, sillä Karjalassa torppari oli ”tyhjä mies ryhtyessään torppaa asumaan”. Enolaiseen torppaan kuului asuintuvan ja siihen kuuluneen eteisen lisäksi navetta, ”törkylato” ja aitta, usein saunakin. Riihtä ei yleensä ollut, vaan viljan puiminen piti suorittaa tuvassa.

Liki kolmannes Enon väestöstä oli 1800-luvun lopulla ”joutolaisia”, jotka asuivat vuokralla talon tai torpan tuvassa isäntäperheen kanssa. Tuvassa heillä oli oma nurkkansa, jonne he saivat panna vähäiset huonekalunsa. Kesäaikaan joutoväki asui muissa rakennuksissa, mm. aitan ylisillä. Ruuan he keittivät kesäaikaan omassa keittokodassa, joka oli pellon reunalla. Joissakin enolaisissa tuvissa asusteli jopa toistakymmentä asunnotonta. Muutamain paikoin

Pirttivaaran Riihiahon päärakennuksen tupaosan hirret ovat hyvinvalituista ja ajan nakerrusta kestävästä honkapuista.

MV / I.K. Inha

tupia oli jaettu lautaseinin eri ruokakuntien kesken. Mittasipa asumista miten tahansa, se oli ennen muuta ahdasta ja nykyisin niin kovassa huudossa oleva intiniteettisuoja oli vähäinen.

Oli ollut merkkejä siitä, että Itä-Suomen maaseudun liikaväestö voisi lähteä liikkeelle ja muuttaa suurina joukkoina mm. Venäjälle. Pelastukseksi tulivat uitto- ja metsätyöt, jotka toivat enolaisille talollisille ja maattomille kerrannaisvaikutuksineen runsaasti työtä ja tuloja. Tukki- en uittomäärät lisääntyivät rajusti 1860- ja 1870-luvuilla, jolloin Pielisjoen varsille kerääntyi keväisin uittomiehiä ympäri Itä-Suomea. Myös metsissä tarvittiin hakkuumiehiä ja tukinajajia. Metsä- ja uittomiehet, ”ruukkilaiset”, edustivat maaseudulla uutta, liikkuvampaa elämänmuotoa. Keväisin saattoi saman joen varressa vahtia tukin kulkua 400–500 miestä ja talven savotat keräsivät satamäärin ajajia ja hakkuumiehiä. Jos töitä ei ollut kotipitäjässä, piti lähteä kauemmaksi. Talvisin Eno oli naisten valtakunta, kun miesväki teki tukkitöitä ympäri maakuntaa. Tietä ei ollut kuin navettaan ja kaivolle, muisteli muuan emäntä, joka hoiti yksin kotia ja karjaa. Tämä elämänmuoto oli voimakkaimmillaan 1920- ja 1930-luvuilla.

Uudet liikenneyhteydet

Höyrykoneiden aikakautta elettiin 1800-luvun puolivälistä 1900-luvun toiselle vuosikymmenelle. Kauden suuria keksintöjä olivat höyrylaiva ja höyryveturi, jotka molemmat mahdollistivat suurten henkilö- ja tavaramäärien kuljettamisen yhdellä kertaa.

Vuonna 1848 perustetun Joensuun kaupungin varakkaat porvarit varustivat laivoja Itämerelle saakka. Heillä oli monia kaupallisia ja taloudellisia etuja valvottavanaan Pielisjoen ja Pielisen seuduilla, joten oli selvää, että liikenneyhteyksiä ruvettiin kehittämään voimakkaasti. Se merkitsi vanhan omavaraisen talonpoikaisyhteisön murtumista ja rahatalouden leviämistä seudulle.

KM

Kartta vuodelta 1895 Häihin kanava-alueesta.

Kanavatyöt, rautatien rakentaminen, tehtaiden ja sahojen perustaminen mullistivat enolais-taloutta. Voi kelpasi vientiin, puuta ostettiin ja työvoimakin kävi kaupaksi. Työvoima pak-kautui muutamiin uusiin, mutta pieniin asutustajamiin: kirkonkylään, Kaltimon asemanseu-dulle ja yleensä kanavan ja radan varteen. Paljon väkeä muutti myös pois, osa palasi ja toi uusia virikkeitä ja innovaatioita muualta.

Pielisjoella ja Pielisellä laivaliikenteen kultakausi alkoi, kun Pielisjoki oli saatu kanavoiduksi höyrylaivoille vuosina 1876–1879. Reittiä pitkin kuljettiin mm. Kolille, kun kansallismaisema oli ”löydetty” 1890-luvun alussa. Kuvaa Enosta väritti edelleen Pielisjoelta avautuva kapea jokimaisema, kanavat sekä ihmiset, joita matkailijat tapasivat mm. laitureilla.

Matkustaminen Pielisjoen laivoissa väheni 1910- ja 1920-luvuilla, kun saatiin rautatie, maan-tiestö parani ja linja-autoliikenne käynnistyi. Joki ja järvenselkä alettiin nähdä vapaa-ajan viettopaikkana.

Aivan kuten Pielisjoen kanavoinnissa siirrettiin Joensuun–Lieksan radan rakentamisessa suuria määriä maata toiseen paikkaan. Töissä oli enimmillään 700 työntekijää. Moni perin-teinen maisema katkesi ”rataleikkauksen” kohdalta. Maata räjäytettiin, louhittiin, kanjoneita ja alavia täytettiin ratapenkereillä, siltoja rakennettiin. Niistä Uimaharjun teräspalkkisilta oli valmistuessaan Suomen suurin kääntösilta.

Rataosa otettiin käyttöön väliaikaiselle liikenteelle vuoden 1909 loppupuolella. Rautatien varteen syntyi samannäköisten rakennusten ketju. Kaltimoon ja Uimaharjuun valmistuivat rautatieasemat ja muualle tasoristeysten läheisyyteen ratavahtien pihapiirejä.

Junassa maisema vaihtui vauhdilla. Rata kulki suoraviivaisesti metsämaisemien läpi ja vah-visti kuvaa Suomesta metsien maana. 1900-luvun alun matkustaja arvosti junassa kulkies-saan toisia asioita: juna oli nopea ja halpa. Enolaiset ottivat uuden kulkumuodon heti omak-seen. Radasta tuli ”päätie” ja Kaltimo ja Uimaharju muodostuivat paikallisiksi liikenteen sol-mukohdiksi, joista kulkijat suuntasivat matkansa eteenpäin. Asemista tuli joksikin aikaa nuo-riison kokoontumispaikkoja, joihin tultiin katsomaan maailmanmenoa.

Rautatien saaminen oli keskeisin edellytys Enon tulevalle teollistumiselle. Se toi mukanaan runsaasti puunjalostusteollisuuden yritystoimintaa, paransi muuttotasetta ja synnytti uutta asutusta. Enon onnena oli, että rautatie kulki vesitien varressa ja mahdollisti näiden kahden liikenneyhteyden hyväksikäytön.

On joskus vaikea arvioida, ovatko hyvät liikenneyhteydet teollistumisen ehto vai seuraus. Enossa taloudellisen toiminnan viriäminen edisti maatieverkoston kehittymistä 1900-luvun alkupuolelta lähtien. Kyläkunnat alkoivat ajaa tiehankkeita ja valtio tuki rakentamista rahallisesti. Enon nykyisestä tiestöstä suuri osa on rakennettu 1920- ja 1930-luvuilla. Vasta tällöin tiestä tuli tärkeä osa monen kylän maisemaa. Ensimmäinen auto hankittiin Enoon vuonna 1916. Linja-autot alkoivat kulkea paikkakunnan teillä vuodesta 1921 lähtien. Linja-autojen kultakautta elettiin erityisesti 1940-luvulla, jonka jälkeen yksityiset autot ovat vallanneet tiet.

Pienviljelysvaltainen kylämaisema

Talonpoikainen maatalous joutui 1800-luvun loppupuolella vaikeuksiin. Ulkomailta alettiin tuoda halvalla viljaa ja jauhoa. Samaan aikaa moderni kapitalistinen talous alkoi levitä kyliin. Talolliset olivat tottumattomia uuteen rahatalouteen, velkaantuivat ja menettivät talonsa. Yhä suurempi osa maasta alkoi siirtyä puutavarayhtiöiden haltuun. Yhtiöiden käsissä talojen maatalous alkoi taantua ja niistä tuli useinkin pelkkiä heinätiloja, joilla varustettiin hevossavotoita.

Ties miksi olisikaan enolainen kulttuurimaisema muuttunut, ellei maa olisi itsenäistyttyään pannut rajansa kiinni ja ruvennut harjoittamaan kansallista maatalouspolitiikkaa. Tavoitteeksi tuli pientilavaltaisen maatalouden edistäminen, mitä aikaa Suomessa elettiin 1960-luvulle asti. Tukena olivat metsätyöt, jotka työllistivät talven ajaksi sadoittain enolaisia pikkutilallisia. Eno oli selkeästi maa- ja metsätalousvaltainen pitäjä 1940-luvulle saakka. Peräti 87 % väestöstä sai elantonsa maa- ja metsätaloudesta vuonna 1940.

Maannälkä oli kansalaisten keskuudessa suuri. Vuosina 1918–1959 uusia maatiloja syntyi eri tavoin yhteiskunnan avustuksella. Torpparilakien perusteella syntyi 218 tilaa, 1920- ja 1930-luvun asutustoiminnan kautta 46 tilaa ja pika-asutus- ja maanhankintalain nojalla 204 tilaa. 1960-luvun peruskartasta voi nähdä vielä viljelysten tilkkutäkin. Viljeltyjä asuinpaikkoja oli yli 1 400. Pellot ja niityt olivat pieniä ja maastoa myötäileviä. Haja-asutus oli vallitseva muoto. Yhtenäisiä peltoaukeamia syntyi lähinnä siirtoväen asuttamille seuduille, joista merkittävin Enossa on Pohjan kylä, vanhan Jakojärven pohjalle perustettu kylä. Sotien jälkeisessä asuttamisessa näkyy hyvin viranomaisen kädenjälki. Asutustiet ja pelto-ojat ovat suoria, talot ja niiden pihapiirit samankaltaisia.

Itsenäisyyden ajan alussa karjatalousvaltaisuus voimistui ja yhä useammalla pellolla ruvettiin kasvattamaan kylvöheinää. Heinän peltoviljely toi keskikesän peltomaisemaan niitetyt sarat ja heinäseipäät. Kaskiajan hankoaurat saivat rinnalleen rautavälit, joilla käännettiin pelloksi entisiä karjan oleskelumaita ja ahoja. Sarkojen ympärille vedettiin ojat. Kaukonautinnasta alettiin luopua ja luonnonniittyjä jäi luonnontilaan. Maanviljelyn tehostamiseksi maita kuivatettiin yhä enemmän, ja yhä useampi kosteikko hävisi kylämaisemasta. Toisen maailmansodan jälkeen ojankaivu koneistui ja kuivatustoiminta vauhdittui entisestään. Viljelymaisema siirtyi kivisiltä vaaroilta ja mäiltä alaville maille ja samalla tavoin asutus seurasi perässä.

Kun 1800-luvun talonpoikaisyhteiskunnassa asunnottomat olivat suurena ryhmänä, pääsi 1900-luvun alkupuoliskolla selvä enemmistö kiinni omaan asuntoon. Nykyisin sellaisia sanotaan usein mummonmökkeiksi. Mielikuvalle on rinnasteinen myös punainen tupa ja perunamaa.

Vaikka maatalot erottikin maisemassa heti mökeistä, oli niillä kuitenkin paljon yhteistä. Mökeissäkin elettiin osittaisessa omavaraistaloudessa. Pidettiin lehmiä, ehkä sikaa ja kanaakin. Pihapiiriin kuului navetta- ja heinärakennus. 1900-luvun alkupuolella yleistyivät pienet puutarhat. Perunapellon lisäksi tontilla oli usein omenapuita ja viinimarjapensaita.

Laitumista oli puutetta etenkin kirkonkylässä ja kylien keskustoissa. Pieneläjien lehmiä kuljeskeli vapaina lähimetsissä ja maanteiden varsilla. Kaikki mahdollinen heinä kerättiin talteen, ja näin metsän työntyminen viljelysmaisemaan tuli pidettyä tehokkaasti kurissa. Aina 1960-luvulle saakka kylämaisema oli varsin avoin ja sitä rajasivat aidat ja kulkutiet.

Merkittävimmillä maakauppiaille oli kauppakartanot keskeisellä paikalla kylää tien varressa. Vuonna 1908 avattiin Niskassa Enon ensimmäinen osuuskauppa ja siitä alkoi osuustoiminnan menestystarina. Haaraliikkeitä perustettiin jäsenistön toivomuksesta joka kylään.

Yhteiskunnalliset valistusaatteet saivat 1900-luvun alkupuolella runsaasti kannatusta. Opettajapariskunnat olivat kylän henkisiä johtajia ja koulut henkisiä keskuksia, joissa pidettiin kyläjuhlia ja joissa monet sivistysseurat kokoontuivat.

Kansakoulutonteille keskittyivät maaseudun kylien suurimmat rakennuskokonaisuudet. 1920-luvulla rakennettiin vanhojen yläkoulurakennusten viereen alakouluja nuorempia ikäluokkia varten. Rakennukset tehtiin usein Kouluhallituksen mallipiirustusten mukaan. Haapalahden vanhan koulun piirustukset olivat samanlaiset kuin Kuisman kansakoulun. Ne olivat mukailtu Taidetta kouluihin -nimisessä vihkossa olevasta piirroksesta.

Seuratalojen aikaa elettiin Suomessa 1900-luvun alusta 1960-luvulle. Talon rakentaminen oli samanmielisten kyläläisten voimainnäytös, jonka veroiseen kylissä ei olekaan sen koommin pystytty. Ensimmäisten joukossa oman seuratalon saivat louhiojalaiset vuonna 1906. Komein seurataloista oli Kaltimon Vallisärkkä, joka vihittiin suurin juhllisuuksin käyttöön lokakuussa 1924. Hankkeen taloudellisena tukena oli Kaltimon Puuhiomo Oy. Talon läheisyyteen valmistui suojeluskunnalle ampumarata ja urheilukenttä.

Teollisen yhteiskunnan tulo

Enon teolliset yhteisöt olivat 1900-luvun alkupuolella pieniä ja muodostivat ikään kuin saarekkeita muuten niin maaseutumaisessa yhteiskunnassa. Ne sijoituivat Pielisjoen ja rautatien varteen. Kauempaa katsottuna horisontissa näkyi useita korkeita tiilipiippuja.

Pielisjoessa tai sen rannoilla on ollut toistakymmentä merkittävää työllistäjää. Ne eivät ole olleet toiminnassa samaan aikaan, vaan ovat lomittuneet usein ajallisesti peräkkäin:

Kaltimon pahvitehdas 1897–1953

Kaltimon saha 1898–1937

Rahkeenniemen erottelutyömaa 1909–1956

Laiskanniemen ja Rahkeen halkosahat 1916–1921

Paukkajan saha (1906–1907), 1924–1938

Ukkolan saha 1926–

Uimaharjun saha 1951–

Kaltimon voimalatyömaa 1956–1958

Rahkeen saha 1962–1991

Uimaharjun sellutehdas 1967–

US

Tältä näytti Ukkolan sahan ympäristö 1920-luvun puolivälissä, kun saha oli juuri valmistunut.

VL

Kaltimon seutua hallitsi 1950-luvulle asti pahvitehtaan, sahan ja lautatarhan alue.

1900-luvun alkupuolen maaseudulla toimineet teolliset yhteisöt olivat pitkälle samantyyppisiä. Yhteisöt olivat autoritäärisiä ja patriarkaalisia. Työntekijän uskollisuutta ja pysymistä työssä arvostettiin ja siksi hänestä pidettiin hyvää huolta. Yhtiöt järjestivät vuokra-asuntoja, myivät tontteja, hankkivat elintarvikkeita, huolehtivat sosiaalisesta turvasta ja järjestivät kulttuuriharrastuksia.

Hävitesäänkin teolliset yhteisöt jättivät jotain pysyvää, sillä teollisuuslaitosten ympärille muodostui asuinyhteisöjä. Hyvänä esimerkkinä on Paukkaja, josta katosivat sekä rautatierakennukset että sahan rakennukset yhtä, isännöitsijän taloa lukuun ottamatta. Radan toiselle puolelle syntynyt asuinalue on jäljellä, tosin muuttuneena.

Enon taloudellinen merkitys tulee parhaiten esille katsellessa ratapihojen toimintaa. Alueilla säilytetään valtavia puumääriä ja pitkät tavaravaunujonot odottavat lähtöä markkinoille. Ratapihojen puuvarastot kertovat talouden kovista perusasioista: Eno elää ja kehittyy jatkossakin puun varassa.

Rakentamisen uusia tuulia

Maaseudun rakennuskanta uusiutui nopeasti 1920- ja 1930-luvuilla. Rakentamista ohjattiin mallitalojen ja mallipiirustuskokoelmien avulla. Uusia talo- ja ulkorakennustyyppisiä levittivät tehokkaasti maatalouden edistysseurat ja asutustoiminta. Uusissa ohjeissa tähdättiin entistä avoimempaan pihasuunnitteluun. Suosittiin lineaarista järjestystä, jossa rakennukset olivat suorakulmassa toisiinsa nähden. Aluksi uudistukset tukeutuivat lamasalvostekniikkaan. Sokkeli alettiin valaa sementistä. Kattomateriaalina yleistyi huopakatto, arvorakennuksissa pelti. Rakennusten ulkovaoraus yleistyi. Lauta- ja lankkutavara sahattiin kylissä höyrykoneilla käyvillä sahoilla.

Runkorakennetekniikka alkoi yleistyä hitaasti 1920-luvulta lähtien ja syrjäytti 1940-luvun lopulta lähtien kokonaan hirsirakentamisen. Ikkunat ja ovet pyrittiin standardoimaan ja valmistamaan puusepäntehtaissa. Rakennusvalvonta ulotettiin maaseudulle vuonna 1949, jonka jälkeen kaikki uudisrakentaminen edellytti piirustuksia.

Puun korvasivat rakennusmateriaalina sementti, tiili ja pelti. Yhä useampi omakotitalo alkoi 1960-luvulta lähtien olla valmistalojen esitteistä. Yksikerroksiset, loivakattoiset ja matalasokkeliset omakotitalot yleistyivät, kunnes niidenkin aika päättyi 1970-luvulla ja tilalle tuli uusia muotityylejä. Uusia tuulia markkinoivat tehokkaasti talolehdet. 1990-luvulla puu palasi takaisin ja alettiin matkia uudelleen 1900-luvun alkupuolen puurakentamisen muotoja.

Kirkonkylän kaupallinen keskus

Enon kaupallinen keskus syntyi 1800-luvun loppupuolella kirkonmäen alapuolelle Pielisjoen rantaan, Niskan lossialueelle. Lossialuetta isännöi kunta ja sen taustoja seurakunta. Vanhimmat tonttien rajat vedettiin epäsymmetrisesti maastoon. Vuonna 1910 kunta yritti saada ensi kertaa selvyyttä hallintaan ja palstoitti lossialueen. Kauppojen ja liiketalojen taakse, ns. Kiiskin kaupunkiin, alkoi 1920-luvulta lähtien nopeasti nousta tiheästi rakennettu mökkikylä, jonka seurakunta kiirehti panemaan seuraavan vuosikymmenen aikana rakennuskieltoon.

Kirkonkylän ulkonäkö muuttui 1920-luvun puolivälissä. Entisen lossin alapuolelle Kaltimonkosken kohdalle Pielisjokeen rakennettiin pitkä maantiesilta. Tie jatkui sillalta uutena linjauksena kirkonmäelle. Entiset käyntipaikat jäivät syrjään ja syntyi asutuspainetta uuden tien suuntaan. Estääkseen uuden hallitsemattoman rakentamisen seurakunta laaditutti vuonna

1925 uuden virkatalojen käyttösuunnitelman. Myllypuron alue ja uudelta sillalta kirkolle johdettavan tien vierukset jaettiin tonteiksi. Sen varteen rakennettiin seuraavan kahden vuoden aikana lähes kolmekymmentä asuinrakennusta.

Enon hallinnollinen keskus alkoi siirtyä kirkonmäeltä nykyiselle paikalleen, kun nykyinen Pielisjoen silta valmistui. Ensimmäisten joukossa rakennettiin uuden tien varteen kolmikerroksinen kunnantalo-paloasema. Liike-elämä suoritti toisen siirtymisensä. Keskustan nykyiset liikerakennukset ovat verrattain nuoria ja ilmentävät pääpiirteissään 1990-lukua.

VL

Enon nykyinen keskusta alkoi hahmottua 1950-luvulla. Aluetta hallitsi pitkään siihen aikaan suurellisenakin pidetty kunnantalo.

Uusi, uljas Uimaharju

Useat vanhat tehtaat ovat hävinneet Enossa. 1950-luvulla sanottiin, että "Eno oli kuolleitten tehtaiden pitäjä". Samaan aikaan alkoi orastaa Enon uusi teollinen nousu. Uimaharjusta kehittyi valtiollisen Enso-Gutzeit Oy:n valtakunta, jossa oli saha ja sellutehdas. Ukkola ja Rahkee elivät huippuaikansa, kunnes ne joutuivat 1980-luvun lopulla ja 1990-luvulla rakennemuutoksen uhreiksi.

Uimaharjun kylän toinen kasvun vaihe alkoi, kun Rukaveden rantaan rakennettiin saha vuonna 1951. Parinsadan asukkaan pikkukylästä tuli vuosikymmenessä lähes tuhannen asukkaan sahayhdyskunta. Voimakas kasvu aiheutti vilkkaan rakentamisen kauden. Omakotitalorakentaminen oli runsasta. Aikakaudelle tyypillisiä 50-luvun 1½-kerroksisia omakotitaloja nousi eritoten Kruununkankaalle.

Uimaharjun viimeisin kasvun vaihe alkoi, kun valtion omistama Enso-Gutzeit Oy rakensi Rukaveden rantaan sellutehtaan. Työmaa oli mittava ja enimmillään sellutehdasta rakensi tuhatkunta henkeä. Valmistuttuaan vuonna 1967 sellutehdas työllisti 400 työntekijää. Yhdyskunnan väkiluku lisääntyi nopeasti.

Oli selvää, ettei asuttamisesta olisi selvitty ilman tehokasta kaavoitusta. Uimaharjun tapaisessa metsäteollisuuden taajamassa yhtiön rooli oli keskeinen ja sen tarpeet sanelivat pitkälti kaavoitusta. Yhtiön esityksestä kaavoitettiin parin kilometrin päähän tehtaasta yhtiön henkilökunnalle oma asuinalue Honkavaaran alueelle, Uimaharjun ja Ukkolan puoliväliin. Uusi asuntoalue kuvaa hyvin 1960-luvun ajatuksia tehtaan sosiaalisista suhteista. Vuonna 1964 vahvistettu kaava suosi omakotitalo- ja rivitalorakentamista. Kaava-alueen laajuudella kompensoitiin sitä, että rakennettavien talojen kerrosluku ja rakennusoikeus määriteltiin suhteellisen pieneksi.

Uimaharju siirtyi 1970-luvulla toiseen kehitysvaiheeseen, jossa yhtiö alkoi hankkiutua eroon yhteiskunnallisista velvoitteistaan. Työvoimasta oli ylitarjontaa. Vuodesta 1975 lähtien yhtiö alkoi kaupata työsuhteasuntoja. Tehtaalaisten ensimmäinen polvi rakensi kiivaasti omakotitaloja ja näin uudet asuntoalueet saivat hyvin yhtenäisen ilmeen.

1970-luvun lopulta alettiin korostaa vihreyttä ja ns. ”pehmeitä arvoja”. Ihmisten ajattelussa viihtyvyystekijät nousivat entistä voimakkaammin esille. Uimaharjua ja Ukkolaa koskevilla kaavamuutoksilla alennettiin rakennustehokkuutta ja tontteja väljennettiin asukkaiden toiveiden mukaisesti. Vanha Pakkuli säästy, kun entinen rakennuskaava kumottiin.

Uimaharjun ja Ukkolan kaavoituksen vaiheet osoittavat, kuinka tärkeä seikka kaavoituksella on kulttuuriympäristön muotoutumisessa. Kaavat loivat Uimaharjusta ja sen ympäristöstä väljästi asutun yhdiskunnan. Asuntoalueet ovat metsien suojissa ja ilmentävät 1950- ja 1960-lukujen metsäkaupunkiteemaa. Asuntoalueet korostavat yksityisyyttä ja perhekeskeisyyttä. Vaikutelma on tasa-arvoa ja samanlaisuutta korostava.

Uimaharjun rakennetun ympäristön muotoutumiseen vaikuttivat seuraavat tekijät:

- väestön ja asuntojen tarpeen nopea kasvu
- luonnon asettamat ehdot rakentamiselle
- omaa taloudellista etuaan tavoittelevien toimijoiden rooli
- ajan henki
- kunnan ja sen päättäjien halut ja toiveet

Samat tekijät ovat olleet vaikuttamassa myös kirkonkylässä. Ensimmäisessä kaavassa vaikutukset ovat olleet koko lailla vähäisiä. Kirkonkylän, Kaltimon ja Louhiojan kaavoitus käynnistyi vuonna 1958. Ensimmäisen kaavan sai tehtäväkseen maanmittausinsinööri Otto Viro-lainen. Kaavasta tuli säilyttävä, sillä suuret tavoitteet ja mielikuvat uudesta ja uljaasta kirkonkylästä puuttuivat.

Jatkuvasti uudistuva ympäristö

Moderni yhteiskunta rakentui uusien energiamuotojen varaan. Enon kylät kytkettiin sähköjohdoilla valtakunnan verkkoon 1940-luvun lopulla ja 1950-luvulla. Energialähteeksi otettiin vesivoima. Hyvin nopeassa ajassa 1950-luvun aikana oli Enossa useita suuria työmaita, jotka valjastivat Pielisjoen ja Koitajoen kosket yhteiseen hyvään. Koskimaisema ja sille tyyppillinen pauhu hävisivät. Muutos näkyi maisemassa myös toisella tavalla. Keinovalon käyttö lisääntyi. Taajamat ja tienristeykset saivat iltavalaistuksen.

Maatalousvaltainen yhteiskunta tuli päättepisteeseensä 1960-luvulla ja liukui teollisen yhteiskunnan kautta nopeasti palveluyhteiskuntaan. Vuoden 1960 väestölaskenta kertoo hyvin siitä rakennuskannasta, joka oli olemassa ennen suurta maaltapakoa. Enon kaikkiaan 2 010 asuinrakennuksesta 40 % oli yli 20 vuotta vanhaa ja 14 % yli 40 vuotta vanhaa.

1900-luvulla muuttuivat maiseman rakentumiseen vaikuttavat elementit voimakkaasti. Tältä ajalta on peräisin suurin osa Enon rakennuskannasta. Peltomaisema on toisenlainen kuin sata vuotta sitten. Samaa voidaan sanoa metsistä, joissa on siirrytty suunnittelumetsätalouteen. Erityisen näkyvä on muutos liikenneoloissa. Liikenne kuvaakin ehkä parhaiten uutta elämänmuotoa.

MM

Uimaharjun Honkavaara on malliesimerkki 1960-luvun aluerakentamisesta. Asutusalueen yläosaan rakennettiin neljä kookasta kerrostaloa sellutehtaan työläisille.

MM

Kaltimon voimalaitos ja viereinen kanava valmistuivat 1950-luvun lopulla ja ovat hallitseva tekijä Nesterinsaaren ympäristössä.

Enon maantieteellinen aluemaisemajako

Enon kunnan alueella löytyy lukuisasti toisistaan poikkeavia maisemallisia alueita. Se osoittaa kunnan luonnon monipuolisuutta.

Suuri keskinen allas muodostuu vaarojen ympäröimästä alavasta. Maisemalle ovat ominaista järvet ja yhtyvät joet.

Herajoen–Novikan kalliainen vaarajakso alkaa Koliilta ja jatkuu Enossa Nilokseen saakka. Kallioperältään ja murroslinjoiltaan muodostelmat ovat luode-kaakkosuuntaisia. Maisemalle ovat ominaisia korkeat ja jyrkät rinteet ja kalliot. Laaksoissa on järviä ja lampia.

Harvaanasuttu itäisten vaarojen alue on suurta erämaaseutua. Seudulla on ollut aiemmin elävä vaara-asutus, kiitos viljavien vaaramoreenien.

Keskinen vaara-alue sijaitsee karkeasti määritettynä Sarvingin ja Luhtapohjan laaksojen välissä. Alue on paljossa samanlainen kuin Pielisjoen takainen Kolin vaarajono. Rinteet ovat jyrkkiä. Kuuluisin ruhjumuodostelma on Helvetinportti.

Pielisjoki on Enon keskeisin maisemallinen elementti. Vesimassat kulkevat ikivanhoissa ruhjelinjoissa. Pielisjoki on viiden portaan ”eno”.

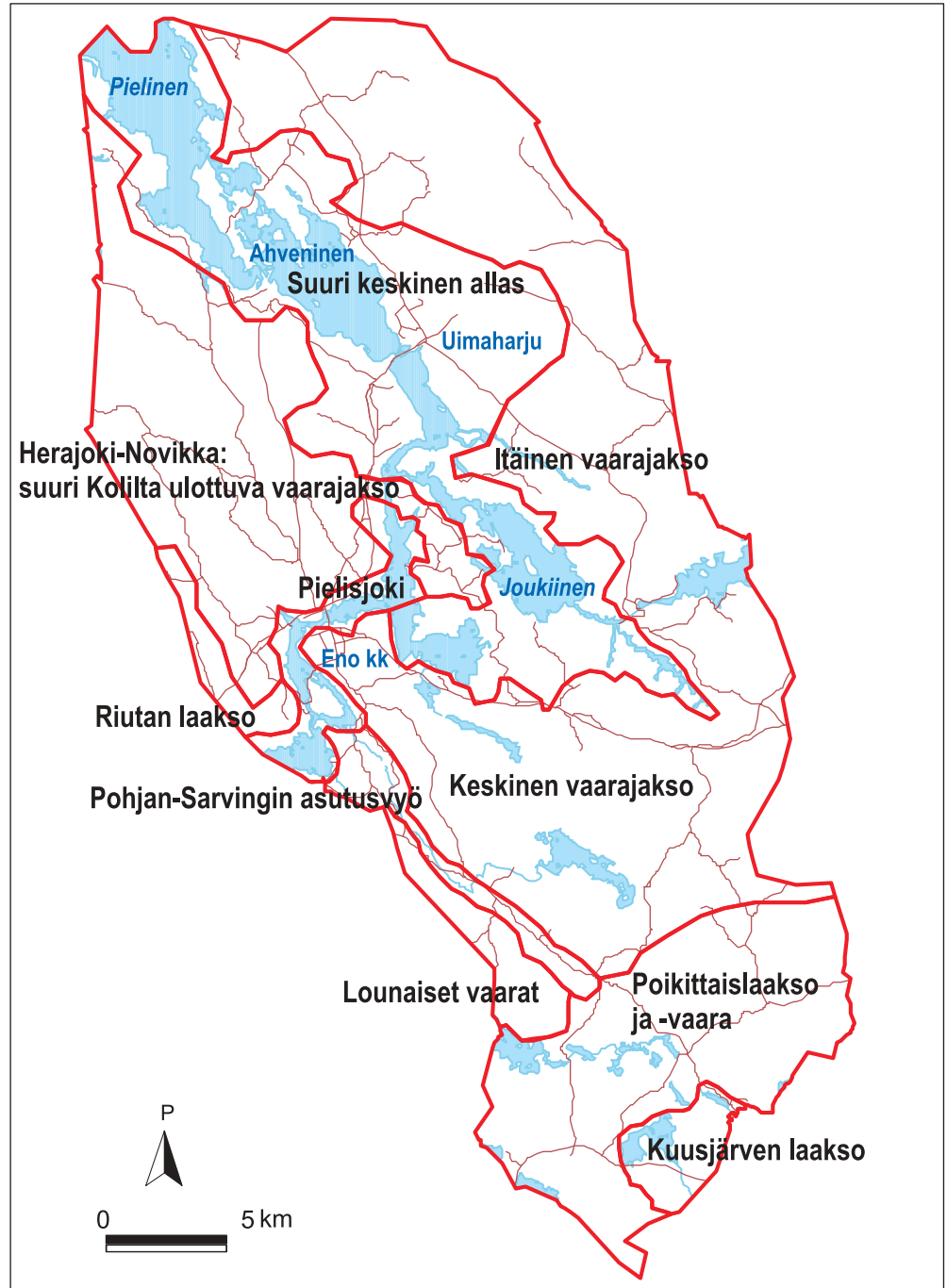
Riutan laakso. Läntinen puolisko on harjumaastoa ja puustoltaan mäntyvoittoista kangasmetsää. Novikan ja Riutan puoli on tavallista moreenimaastoa kuusi-, seka- ja lehtimetsineen. Sitä on kaskettu voimallisesti.

Pohjan ja Sarvingin viljely- ja asutusvyö on vaarojen väliin ahdettu pitkittäislaakso. Alueelle ovat tunnusomaisia laajat, avoimet peltoaukeat ja niitä ympäröivät vaarat ja harjut.

Lounaiset vaarat muodostavat Enon puolella pieniä vaaroja ja mäkiä sisältävän maiseman.

Poikittaislaakso ja poikittaisvaarat ovat täynnä pieniä mäkiä. Niiden välissä on laajoja melko tasaisia tai loivasti kumpuilevia alueita. Alavat maat ovat soistuneet voimakkaasti. Vesistöjä on alueella runsaasti.

Kuusjärven laaksossa maisemaa hallitsevat pienehköt yksittäiset vaarakohoumat ja niiden ympärillä olevat suot, järvet ja lammet.

KULTTUURIYMPÄRISTÖJÄ

Vanhan Kaltimon kylä muodostui korkean vaaran etelä- ja länsirinteelle 1600-luvulla. Viime vaiheessa kivisiä peltoja yritettiin raivata koneellisesti, mutta ne eivät sittenkään sopineet nykyaikaisen maatilatalouden vaatimuksiin, vaan maatalous on loppunut pääkylästä.

Vanhoja kulttuurimaisemia

Karjalaiskauden kyläkeskukset

Ensimmäiset pysyvät maanviljelijät olivat karjalaisia ortodokseja. He asuivat pienissä kylissä, jotka muodostuivat muutamasta lähekkäin olleesta talosta. Kylän asukkaat ylläpitivät itsenäisesti rukoushuoneita eli tsasounoita ja kalmistoja.

Nämä kylät ovat edelleen asuttuja. Entiset kyläkeskukset ovat yleensä peltomaisemien keskellä. Hyvä esimerkki tästä on **Koussan- eli Ollukkalanniemi**. Se on luonnonkaunis paikka, jonka pelloista huolehtii yksi ainoa toimiva maatila. Maatilan pellolla aivan niemen kärjessä on vanha ortodoksiajan kyläkalmisto. Niemen tyvessä pitäisi perimätiedon mukaan olla tsasounan paikka, ja pitkin niemen selkää on vanhoja asuinpaikkoja, jotka osittain hylättiin isonjaon yhteydessä. Koussanniemi on maakunnallisesti merkittävä kohde historiansa, osin maisemansakin takia. Se on yhdistetty inventoinneissa yleensä muun Ahvenisen kanssa samaksi arvokkaaksi kylämaisemaksi, vaikka matkaa Ahveniselle on kohtuullisesti.

Kirkonkylä, Kaltimo sekä Pohjan ja Novikan seudut kuuluvat vanhaan **Nesterinsaaren** kylään. Sen asutuksen keskus oli Nesterinsaaren eteläosassa, jossa pienellä alueella oli ensimmäillään kymmenkunta taloa. Nesterinsaaren asutuksen juuret yltävät 1400-luvulle asti. Vanhasta karjalaisasutuksesta on jäänteinä Putronniemessä sijaitseva kyläkalmisto. Isossajaoissa muutamia taloja siirrettiin mantereen puolelle ja paikalle jäi neljä taloa: Junkkala, Anttila, Kaksola eli Kekkola sekä Torvila.

Saaren taloja pidettiin hyvin varakkaina. Nesterinsaaren virtapaikat olivat tunnettuja kalastuspaikkoja jo 1600-luvulla. Kylän suurissa taloissa syötiin lohta kyllästymiseen asti. 1800-luvulla nesterinsaarelaiset elivät keskellä uutta maaseudun elinvoimaa. Tukkien uittajat kiersivät rantoja. Saapaskosken kanava ja laivaliikenne lisäsivät kanssakäymistä. Eipä ihme, että Nesterinsaarella asuivat 1800-luvulla monet pitäjän käsityöläiset. 1900-luvun alkupuolella saarella oli Kaltimon pahvitehtaan maatila. Siitä on jäljellä vielä varastorakennuksia ja komeat kiviset portinpielet tien varressa.

Revonkylän Venälän talon ympäristö ei näytä aluksi erityisen historialliselta. Viitteitä saa vanhaan karjalaisuuteen runsaan perimätietoaineiston sekä luonnossa löytyvien vaatimattomien merkkien avulla. Lähellä on ns. kirkkolähde, erikoinen viittakivi ja paikalla on tehty rahalöytö. Läheltä löytyy kivi, jossa on taikamerkki. Ison kuusen juurella pitäisi perimätiedon mukaan olla tsasounan paikka ja kyläkalmisto. Venälän talossa tunnustettiin pitkään ortodoksista uskoa. On mahdollista, että tsasouna on ollut eri paikoissa historiansa aikana, sillä perimätiedon mukaan tsasouna on ollut milloin mäen päällä, milloin talon rinteessä tai Kotilammen takana. Paikka on arvokas kulttuurihistorialtaan.

Kuusjärven Haaponiemessä on ollut ortodoksiaikana suuri talojen keskittymä. Luterilaiskaudella talojen määrä väheni tuntuvasti ja isonjaon jälkeen taloja oli enää kolme. Vanhoilla paikoilla ovat vielä Hassilan ja Pihlajan talot. Niemestä on löydetty kyläkalmisto, mutta tsasounan paikka on löytymättä.

Haaponiemen arvoa nostaa merkittävästi Hassilan vanha pihapiiri (s. 58). Alueen vanhoista pelloista iso osa on poistunut käytöstä. Rinteiltä löytyy runsas keto- ja lehtokasvisto. Aiemmin Haaponiemeä on pidetty arvokkaana kylämaisemana, mutta nykyisin se on laskettava arvokkaaksi ennen muuta kulttuurihistoriallisen merkityksensä takia.

Löytöjärven Siipakanniemi on vanha asuinpaikka. Nyt Siipakanniemen läpi on louhittu kantatie ja se on menettänyt maisema-arvoaan. Siipakanniemessä on ollut tsasouna ja sen paikka on tiedossa. Poistettaessa tsasounan jäljelle jääneitä pohjakiviä 1970-luvulla pantiin merkille, että niissä oli palamisjälkiä. Kalmisto on vielä löytymättä, mutta lähellä lounaisrinteessä on perimätiedon mukaan ollut uhrilehto. Siipakanniemi on paikallisesti arvokas alue.

Enossa on muutamia Kelja- ja Keljo-nimisiä tai -alkuisia paikkoja. Kelja tarkoittaa munkin kammiota. Paikannimet vievät meidät 1700-luvulle ja 1800-luvun alkupuolelle, jolloin Pohjois-Karjalan metsissä eleli erakkoina vanhauskoismunkkeja. Heidän keljojaan on saatettu sekoittaa tsasounoihin. Tämä voisi selittää mm. **Jäsyksen Venäihenniemen** liittyvää tarina-aineistoa. Vanha kansa on pitänyt kirkon paikkana pientä maastossa löytyvää rakennuksen pohjaa.

Luterilaiskauden keskukset

Ahvenisella oli Enon luterilaisen kappelin keskus 1800-luvun alkuun saakka. Ensimmäiset kaksi kirkkotupaa olivat mantereen puolella Kirkkolan paikkeilla ja niihin liittyvä hautausmaa Puhakkalan pellolla. 1750-luvulla kirkko ja hautausmaa siirrettiin pohjoisemmaksi Kirkkoniemeen, joka tunnetaan myös Kirkkosaaren nimellä. Kirkon paikalla on nyt muistomerkki. Sen vieressä on sota-ajan kaivanto, jota tehtäessä löytyi luita ja rahoja. Puhakkalan seutu ja Kirkkoniemi ovat yhdessä arvokas kulttuurikohde. Rantaosayleiskaavassa Kirkkoniemi on merkitty pääosin muinaismuistoalueeksi ja Puhakkala sekä pysyvän asumisen alueeksi että maa- ja metsätalousalueeksi.

Enoa hallittiin 1810-luvulta lähtien aina 1950-luvulle asti Enon Taipaleenmäeltä. Siellä ovat vieläkin Enon evankelis-luterilaisen seurakunnan tärkeät rakennukset. Seurakunnan vanhat rakennukset ovat arvokohteita. Ne liittyvät keskeisesti Enon omaan historiaan ja itsenäistymiskehitykseen. Ne ovat osa enolaisten yhteistä muistia.

Enon toistasataa vuotta vanha kirkko on suojeltu kirkkolailla. Ennen kirkko näkyi kauas toisille vaaroille. Silloin ympärillä oli viljelyksiä ja paljasta mäkeä. Nykyään on toisin ja rakennukset ja metsä ovat levinneet entisille pelloille.

Ahvenisen kolmannen kirkon muistokivi paljastettiin Kirkkoniemessä vuonna 1938. Sen suunnitteli enolainen taiteilija E.J. Härkönen.

Enon evankelis-luterilaisen seurakunnan kirkko on rakennettu vuosina 1816–1818. Kirkon piirustukset on laatinut Anton Vilhelm Arppe, ja se edustaa Itä-Suomessa hyvin yleistä kirkkotyyppiä. Kirkko on kaksoisristikirkko ja sille ovat ominaisia uusklassismin piirteet. Nykyinen ulkoasu on perua 1900-luvun alkupuolen korjauksista, joiden yhteydessä rakennettiin huipputorni, paanukatto korvattiin peltikatolla ja entinen punaväritys vaihdettiin valkoiseen. Viimeksi kirkko peruskorjattiin vuosina 1990–1992. Kellotapuli on nuori ja poikkeaa kirkon tyylistä. Se valmistui tulipalossa tuhoutuneen tapulin sijalle vuonna 1957 ja on arkkitehti Kauno S. Kallion suunnittelema.

Sekä kirkko että tapuli ovat kirkkotarhassa, jota reunustaa huolella tehty kiviaita. Portit ovat raudasta ja vanhimmat ovat ilmeisesti 1900-luvun alkupuolelta. Kirkon vieressä on kuusia, jotka rippikoululaiset istuttivat 1900-luvun alussa. Kirkkotarhassa on vapaussodan ja 1939–1944 sotien sankarihautausmaat. Vapaussodan muistomerkin on tehnyt pitäjän oma mestari, taiteilija Eino Härkönen ja sankaripatsaan kuvanveistäjä Lauri Leppänen.

Kirkkotarhan itäinen portti, jonka kautta kuljettiin ennen Niskaan tai hautausmaille.

Enossa kannattaa kiinnittää kulttuuriympäristönhoidossa huomiota koko kirkonmäkeen. Kirkonmäeltä johtaa hitaasti viettävä suora tie entiseen kirkkoherran pappilaan. Suoralinjainen tie oli tyypillinen 1700-luvun ja 1800-luvun alun kartanoille ja residensseille. Suora linja on aina ollut vallan symboli. Nykyisin yleinen liikenne kääntyy pappilan portilla oikealle, mutta ennen pappila oli yleinen käyntipaikka, jossa enolaisille oli sijansa erillisessä väentupa-rakennuksessa.

Seurakunta myi tarpeettomaksi tulleen Alapappilan. Uusi omistaja kohtasi kiperän kysymyksen: Entistääkö pappila alkuperäiseen 1800-luvun tyyliin ja purkaako myöhemmin rakennettu vinkkeliosa ja vuonna 1931 tehty tulenkestävä arkistohuone vai jättääkö ne paikoilleen. Omistaja valitsi ensimmäisen vaihtoehdon.

Alapappilan päärakennuksen nykyinen ilme muistuttaa venäläistä empireä ja edustaa Enossa ainoana rakennuksena 1800-lukulaista säätyläisasumista. Väentupa purettiin heti sotien jälkeen ja kiviavetta on sortunut. Vanhat kiviseinät ovat jääneet pystyyn. Muut pappilan puiset ulkorakennukset ja ovat hyväkuntoisia. Yksi aittahuoneista oli 1970-luvulla rippikoulun jumalanpalvelussalina ja on jätetty sellaiseksi.

Vuonna 1923 valmistunut kanttorila kuuluu kirkonmäkeen ja on nykyisin seurakuntamestarin virka-asuntona. Päärakennuksen koristeissa näkyy jugendin vaikutusta. Kanttorilassa on tehty viime vuosikymmeninä joitakin ulkoasua muuttaneita korjauksia, mm. alaosan vaakalaudoitus. Vanha piha on hävinnyt, poissa on navetta ja talli. Nykyinen piha on 1950-luvulta, jolloin valmistui ulkorakennus ja sen yhteydessä oleva sauna.

Entinen kirkkoherran puustelli eli Alapappila.

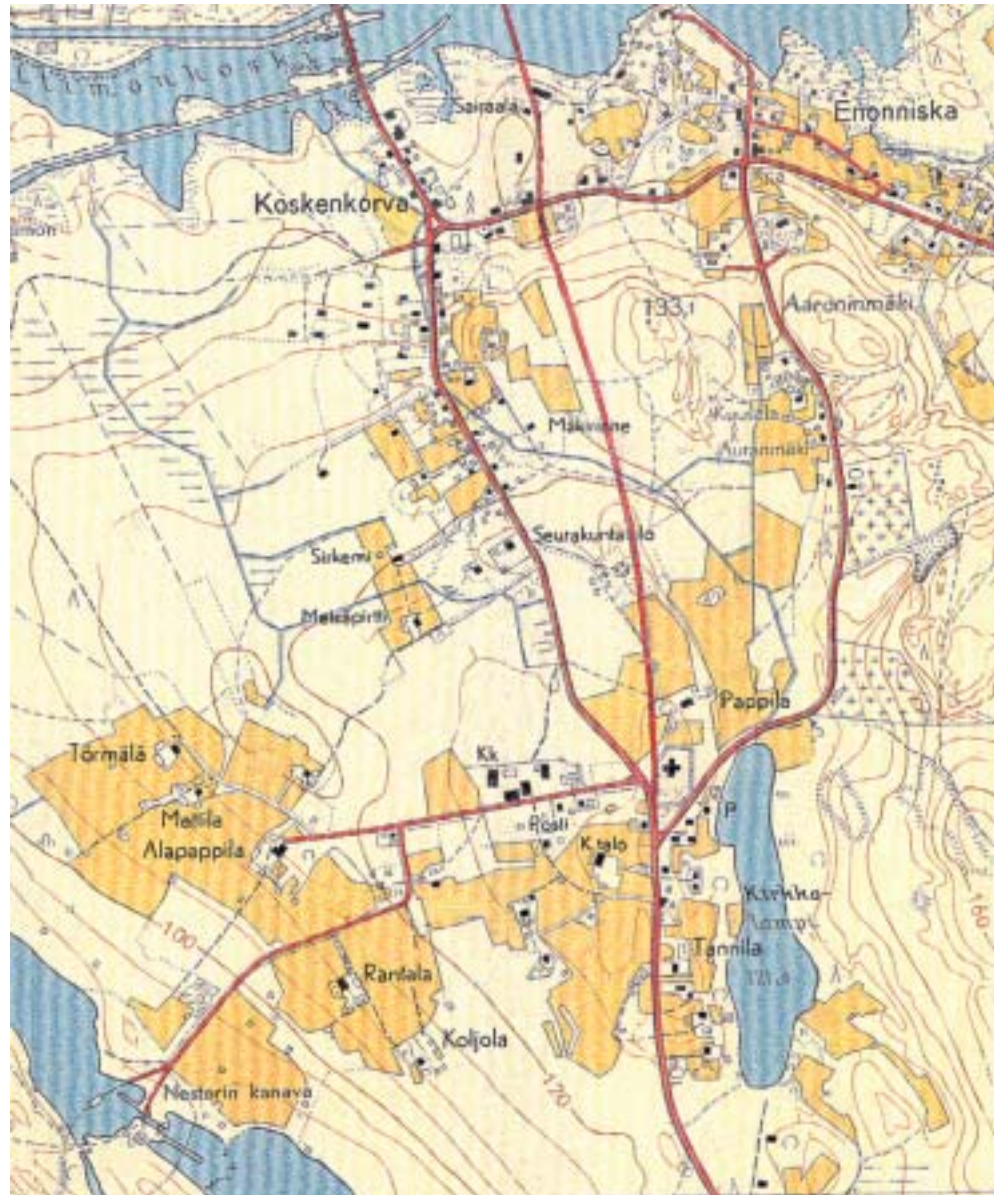
Entinen puinen seurakuntatalo Purokyläntien varressa on vuodelta 1938. Se on joensuulaisen rakennusmestari V. Raittilan käsialaa. Ulkoseinä on punainen, listat ja puitteet keltaisia. Rakennus kunnostettiin 1990-luvulla yksityiseen asutukseen.

Kirkonmäellä toimi ennen myös kunta. Kunnan vanhoista rakennuksista on jäljellä Alapappilantien varressa sijaitseva entinen kunnantupa, joka laajennettiin vankihuoneesta tarkoitukseen vuosina 1897–1899. Jo vuonna 1903 sitä pidennettiin vinkkelirakennukseksi toisesta päästä, jotta siihen mahtui kansakoulu ja opettajan asunto. Vuonna 1929 valmistui viereen uusi koulurakennus. Siinä on klassismin vaikutteita. Rakennus korjattiin viimeksi vuonna 2002. Molemmat rakennukset ovat merkitty kaavassa suojeltaviksi kohteiksi.

Vuonna 1918 kunnantalo siirtyi lyhyen aikaa lastenkotina toimineeseen Pekkalaan. Tiloissa on myöhemmin toiminut mm. kunnankirjasto, kansanhuolto, keskikoulun oppilaiden majoitus ja apukoulu. Vuonna 1955 valmistui nykyisen kunnantalon ensimmäinen vaihe ja Pekkala jäi täysin toisiin tehtäviin. Pekkalan vaiheisiin on kuulunut useita suuria remontteja. Nykyisin Pekkala on tyhjillään. Rakennus on arvokas kulttuurihistoriansa ansiosta. Se on suojeltu kaavalla.

Kirkonmäkeen liittyy olennaisesti vanha viljamakasiini. Sen urakoi valmiiksi vuonna 1858 mönninvaaralainen rakentaja lisäksi Pääkkönen. Makasiini on osa ulkomuseota ja sen sisätiloissa on Eno-Seuran museokokoelma. Makasiini on jäämässä monen muun kirkonmäen rakennuksen tavoin metsän peittoon.

Kirkonkylä 1960-luvun alussa. Maisemassa oli vahvat maanviljelyksen piirteet.

Käytössä olevat hautausmaat

Lähellä kirkkoa, Niskaan menevän tien suunnassa ovat peräkkäin evankelis-luterilaisen seurakunnan hautausmaat Leporinne ja Heposärkkä. Ne ovat tyypillisiä metsähautausmaita, joissa kasvaa harvakseltaan sekapuustoa. Arvokkuutta edistää, että tien toisella puolella kasvaa sankka, tummanvihreä metsä.

Vanhemman, 1810-luvulla perustetun Leporinteen hautausmaan edessä on hirsinen, punavärillä maalattu vanha paarihuone. Leporinne oli välillä poissa käytöstä, kunnes vuonna 1923 hautaaminen aloitettiin uudelleen. Vähän myöhemmin annettiin määräys, jonka mukaan vanha hautausmaa oli säilytettävä luonnonpuistona, jossa ei saanut enää tehdä hakkuita.

Heposärkän hautausmaan vaaleanharmaa paarihuone on vuodelta 1916. Se on tehty rakennusmestari K. E. Korhosen piirustuksilla. Kiintoisia yksityiskohta on ovien yläpuolella oleva aurinkokuvio. Siunauskappeli on vuosilta 1960–1961 ja on rakennusmestari Veikko Lehmolan käsialaa. Hautausmaata kiertää vaaleanharmaa puuaita, joka on rakennettu 1980-luvulla samanlaiseksi kuin se oli tehty 1920- ja 1930-lukujen tienoilla.

Hautausmaat ovat täynnä muistomerkkejä. Samalla ne itsessään ovat muistomerkkejä yhteiskunnasta ja ajattelustamme. Enon seurakunta ja omaiset huolehtivat siitä, että edesmenneiden sukupolvien muisto elää.

Vanhalla hautausmaalla on Enon ensimmäisen kappalaisen Jonas Lindströmin puinen muistomerkki.

Kylämaisemia

Ahveninen

Ahvenisen kautta kulkevat monet matkailijat, jotka tutustuvat pohjoiskarjalaiseen elämäntapaan ja luontoon. Ahvenisen salmen seutua voi ihailia korkealta sillalta. Salmen eteläpuolella rantametsän takaa pilkottaa Ahvenisen kylämaisema, joka on Enon hienoimpia. Ahvenisen ja Koussan kylämaisema kuuluu maakunnallisesti arvokkaiden tiemaisemien joukkoon.

Tienristeykseltä avautuvaan maisemaan kuuluvat Aattolan, Lappalan, Kärkelän, Puhakkalan ja Lösölän maatilat ja muutamat muut pihapiirit. Niiden historia alkaa 1600-luvulta. Entisen Ahvenisen merkityksestä kertovat Kirkkola, Kirkkoniemi, pappilan ja kalmiston paikat, lossiyhteys, ”äksierinkipaikka”, luotsiasema sekä viime sotien aikaiset varustustyöt Kirkko- ja Luotsiniemessä.

Ahvenisen peltomaiseman pahin uhka on vesakoituminen. Lepät ja muut lehtipuut ovat vallanneet ojien reunoja. Parasta maiseman hoitoa on tässä vaiheessa vesakkojen raivaaminen. Kymmenen, parinkymmenen vuoden kuluttua uhkana voi olla, että lähiseuduilla maatalous taantuu entisestään eikä Ahvenisen pelloille löydy niittäjiä. Mahdollisuuksia olisi matkailun kehittämisessä ja toimivan yhteistyösuhteen saaminen mm. Kolin suuntaan. Ahvenisella pidetyssä kyläkokouksessa esitettiin mm. näkötornin rakentamista Hiisvaaralle.

Ahvenisen laaja peltoaukeama on supistunut viimeisten vuosikymmenien aikana, kun ojan varren vesakkoa ei ole enää jaksettu pitää kurissa.

Pohjan alueelle perustettiin sotien jälkeen lukuisia asutustiloja. Viime vuosikymmenien aikana on monissa taloissa lopetettu karjanpito ja pellot on myyty tai vuokrattu.

Sarvinki ja Pohja

Sarvingin kylämaisema ja Pohjan asutusmaisema kuuluvat kumpikin maakunnallisesti tärkeiden kylämaisemien joukkoon. Keskeinen peltomaisema on syntynyt Alimmaisen Sarvingin pohjalietteelle sekä Sarvingin laskusta Jakojärveen ajautuneen lietteen päälle. Alue on keskeistä karjatalousaluetta. Nykyisin vesijättömaalla on 35 pihapiiriä ja noin 220 hehtaaria peltoa. Tiloista harjoittaa maataloutta enää muutama. Osassa tiloja saadaan elanto muualta, osa on kesäasuntoina. Pellot on joko vuokrattu tai myyty viljelijälle. Maatuman itärinteessä samalla viljelysaukeamalla on maatilojen ja pienviljelysten vyö, joka seurailee tien suuntaa. Tiehen ne kytkevät monet viehättävät puukujat.

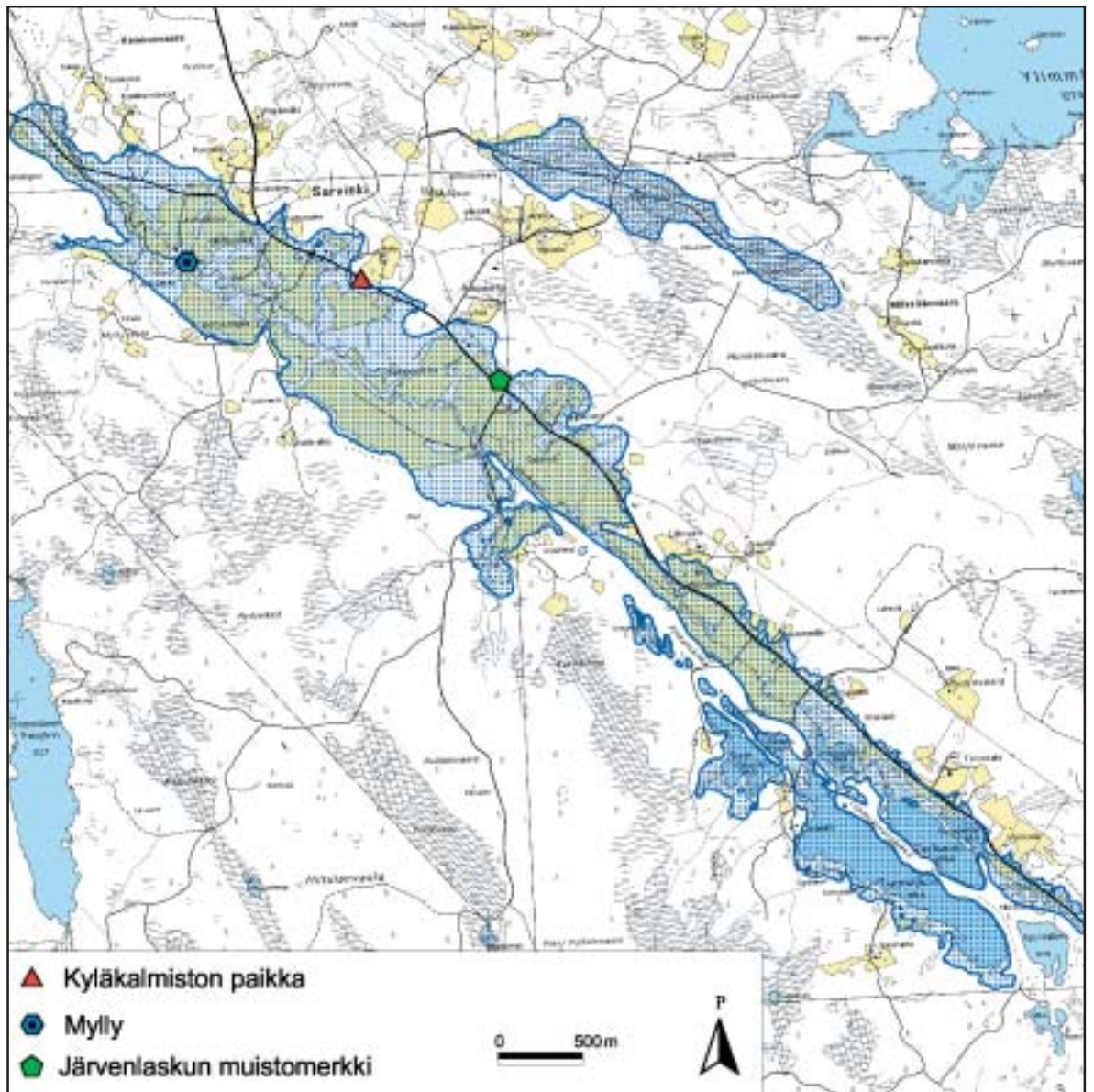
Sarvingin kylässä on runsaasti kulttuurihistoriallisia kohteita. Vanha kyläkeskus sijaitsi nykyisen peltomaiseman itäpuolisella harjanteella. Ennen järvenlaskuja se oli järvikannaksesta. Järvenlaskun jälkeen saatiin lisää niittymaita ja karjatalouden asema vankistui. Vanhan kyläkeskuksen alapuolella aivan tien varressa on vanha kalmiston paikka. Siihen liittyy infotaulu ja levähdyspaikka. Sarvingintien varressa on Pohjois-Karjalan ympäristökeskus johtanut lukuisia kunnostustöitä. Vanha kauppiasantalokokonaisuus nykyisen kaupan toisella puolella on katettu mänty- ja haapapäreillä. Samoin latoja on katettu päreillä pitkin tien vartta. Sarvinginjoessa on rakennettu uittoränniä ja korjattu myllyä, joka on ainoana perinteisenä myllynä pystyssä koko Enon alueella.

Merkittävin historiallinen kohde on järvenlaskupaikka. Sinne johtaa kevyt opastus. Paikalla on infotaulu. Ympäröivä metsä on toistaiseksi suojeltu hakkuilta. Sarvingin nuorisoseuran pihassa on vielä erikseen järvenlaskusta kertova muistomerkki.

Pohja on asutettu pääosin sotien jälkeen maanhankintalain nojalla. Alueelle ovat tyypillisiä sotien jälkeisen ajan asutustilat ja -pihapiirit sekä 1½-kerroksiset päärakennukset. Nykyään Pohjan alueella on vain muutama toimiva maatila. Merkittävää osaa pelloista käydään viljelemässä ulkopuolelta.

Sarvingin ja Pohjan peltomaisemien uhkana on mahdollinen seudun maatilatalouden väheneminen. Näkyvyyttä vähentää vesakoituminen. Lyhytaikaisesti vesakoitumista vastaan voidaan taistella erilaisilla hankkeilla, mutta pitkäkestoisen toiminnan edellytyksenä on taloudellinen hyöty. Olisi kehitettävä ratkaisuja pienpuun ottamiseksi talteen polttoaineena.

Sarvingin nykyinen kylä. Sinisellä rasterilla Alimmainen ja Keskimmäinen Sarvinkijärvi ennen niiden laskemista.

Kaltimojärven vaaramaisema

Kaltimonjärven ja Kuusjärven maisemat kuuluvat Kolin vaarajaksoon ja ovat jylhän kauniita. Kuusjärven kylämaisema on maakunnallisesti arvokas kohde asutushistorian, uskontohistorian ja luonnonmaiseman perusteella. Viime vuosikymmeninä on maatalous vähentynyt alueella nopeasti. Kuusjärven puoleisessa päässä ei ole enää yhtään toimivaa karjatilaa. Peltomaisemat tulevat häviämään ja metsämaisemat lisääntyvät.

Vanha Kaltimo on viimeistään 1600-luvulla perustettu rinnekylä, josta löytyy runsaasti historiallisia kerrostumia: kyläkalmisto, vanha rinneasutus sekä kiviterassit, jotka ovat syntyneet, kun rinnepelloilta työnnettiin traktoreilla mahtavia kiviä kasoihin. Rinteen päällä on Pelkolan ehjä pihapiiri. Toisaalla Alavan eteläpuolella on taiteilija Eino Härkösen asunto ja ateljee, Kaltimojärven rannassa Härkösen maalauspaikka ja muistomerkki sotien aikaisesta lentokoneturmasta.

Eino Härkönen (1866–1944) tuli kuuluisaksi muotokuvamaalarina, mutta hän maalasi paljon myös maisemia. Härkösen maalaamia ovat monet Pohjois-Karjalan kirkkojen alttaritaulut. Härkösen talo on paikallisesti merkittävä kulttuurikohde.

Kaltimojärvellä on mahdollista yhdistää patikoinnit ja retkeilyt sekä luonnonmaisema ja kulttuurihistorialliset elämykset. Alueella on kaksi majoitusyritystä, joista Alavan talossa on maatilamatkailuun yhdistetty eläintenpito.

Taiteilija Eino Härkönen osti vuonna 1916 Kaltimosta Ahveniselle menevän vanhan maantien varresta talon ja teki siihen huomattavia laajennuksia. Nykyään pihapiiriin kuuluu kaksikerroksisen asunto-ateljee -kokonaisuuden lisäksi sauna ja ulkorakennus. Piha on rinteessä ja siitä avautuu länteen peltomaisema.

Tiheään asuttuja maisemia

Kiinni kasvanut kirkonkylä

Enon kirkonkylälle antaa erikoisen leiman leveä Pielisjoki ja sen molemmin puolin nousevat vaaranrinteet. Harvassa paikassa kirkkoväki on saanut nousta yhtä pitkän rinnematkan kirkolle kuin Enossa. Kun kaavoitus alkoi 1960-luvulla, oli Enon kirkonkylässä kolme eri tavoin syntynyttä asuin ympäristöä, jotka kaavoittaja yhdisti keskustan taajamaksi:

- vanhasta kirkon seudusta ja ympäristön maatalousalueesta,
- Niskasta ja sen kylkeen syntyneestä Kiiskin kaupungista,
- Puronkylän 1920- ja 1930-lukujen tienvarsi-asutuksesta.

Kirkonkylässä näkyy edelleen taajaman rakennushistoria. Sen arvo on kerroksellisuudessa. Kirkonkylään ei ollut merkittävää asutuspainetta 1960-luvulla, kun moderni hylkäsi täysin perinteisen. Kun rakentaminen kiihtyi 1970- ja 1980-luvuilla, oli entisten asuinalueiden välissä runsaasti tilaa.

Niskan merkittävimpiä kulttuurihistoriallisia kohteita ovat Lossitien puutalot, lossiranta ja niistä erillään sijaitseva entinen nahkatehtaan rakennus. Lossitiellä sijaitsi ennen monta tärkeää käyntipaikkaa: nimismies, apteekki, kauppoja ja käsityöläisiä. Nämä rakennukset ovat säilyneet nykypäiviin. Uudet omistajat ymmärsivät Niskan luonteen ja arvon vanhana asuinalueena. Vanhoja pihapiirejä on kunnostettu ja näin entinen idylli on säilynyt muuttuneena, mutta samanhenkisenä.

Puronkylä on säilyttänyt paljon vanhasta ilmeestään. Entisen maantien varressa on 1930-luvulla isoille tonteille rakennettuja pieniä mökkejä ja ulkorakennuksia. Tärkeä piirre ovat puutarhat, joissa kasvaa omenapuita ja viinimarjapensaita. Niihin kuuluu myös kasvimaata ja perunapeltö. Mäen alarinteessä on Veljekset Pottosen vanha kauppatalo ja Kanavatiellä entinen meijeri- ja osuuskassatalo, kaksikerroksinen tiilimuurauksella ja lamasalvoksella tehty liike- ja asuintalo.

Niskan kulttuurihistoriallisesti arvokkainta seutua on Lossitie ja sen viereiset pihapiirit.

MM

Uimaharjun teollinen taajama

Uimaharjussa asutusalueet sijaitsevat erillään metsän keskellä. Kerroksellisuutta on vanhimmissa alueilla sekä asutusalueiden kesken. Uudet asutusalueet ovat hyvin yhtenäisiä, mikä johtuu siitä, että Uimaharjussa asutuksen paineet ovat olleet lyhytkestoisia mutta rajuja. Asutusalueet on pystytty rakentamaan kerralla valmiiksi. Voi olla, että rakentamishistoriansa ansiosta Uimaharju huomataan aikanaan arvokkaaksi valtakunnalliseksi asutustaa-
jamaksi.

Aivan viime aikoina on keskeiseen kuvaan tullut piristäviä yksityiskohtia. Uimaharjun keskustan ilme on uusittu. Keskeisiä rakennuksia ympäristön kannalta ovat tiehen liittyvät rakennelmat, kuten liikenneympyrä ja äänivalli sekä ala-aste ja leikkikenttä-alue, terveyskeskus, osuuspankin talo ja Ukkolantien alun liikerakennukset.

Vanha raitti on turvassa asutuspaineilta, mutta paljoo ei ole enää jäljellä vanhasta puutalokannasta. Ilman asema-alueita jäljellä olisi vain viisi pihapiiriä. Uimaharjun kulttuurihistoriallisesti merkittävin yksittäinen kohde on 1900-luvun alussa rakennettu rautatieasema-alue.

Yksittäisistä rakennuksista kannattaa ottaa esille ns. Sorjosen talo vanhan raitin varrella. TVL:n varikkoalueella sijaitseva kerrostalo on arvokas erikoisuus, jollaisia ei ole Enossa muita. Se kuuluu 1950-luvun pienoskerrostaloihin, jolle on ominaista seinärappaus ja pienehköt ikkuna- ja oviaukot.

Seurakuntatyökeskus kertoo ajasta, jolloin Uimaharju tavoitteli omaa seurakuntaa. Se poikkeaa voimakkaasti ympäristöstään ja edustaa 1960- ja 1970-luvuille ominaista kirkollista rakentamista. Rakennuksen suunnittelija on arkkitehti Erkki Virkkunen ja se vihittiin käyttöön vuonna 1968.

Mökkikylät

Teollisuuden myötä syntyi 1900-luvun alussa sopivien liikenneyhteyksien päähän useita mökkikylä. Syntyessään ne toivat edistystä maaseudulle, kun maattomat pääsivät käsiksi omaan taloon. Mikäli asuntoalue syntyi talonpoikaiselle yksityismaalle, muodostuivat tontit kulkuteiden ja maaston muotojen mukaisesti ja rakennukset vapaasti ilman auktoriteettia. Mikäli asuntoalue syntyi yhtiön maalle, suosittiin suorita teitä ja suorakulmaisia tontteja. Asuinrakennukset valmistuivat oman mielen ja lompakon mukaan. Yleensä ne olivat yksikerroksisia ja käsittivät eteisen, pienen tuvan ja kamarin. Myöhemmin tehtiin vielä sauna ja ulkosuoja, jossa pidettiin lehmää, ehkä muitakin kotieläimiä.

Enossa 1910-, 1920- ja 1930-luku olivat taloudellisen vaurastumisen aikaa. Rautatien, maanteiden ja tehtaiden sekä sahojen läheisyyteen nousi lukuisia pieniä, usein nauhamaisia mökkikylä. Silloin syntyivät Louhioja, kirkonkylän Kiiskin kaupunki ja Puronkylä, Karhunsalon Mökkikylä, Paukkaja, Uimaharjun Tuuliharju ja Kruununkangas, Ukkolan Mökkikylä ja Pakkuli sekä siitä Haapalahteen menevän maantien tienvarsiasutus. 1920- ja 1930-luvuilla syntyneitä mökkiasutusta voi pitää Enolle ominaisena asutusmuotona.

Mansardikattorakenne oli muotia 1920- ja 1930-luvuilla. Tämän ns. Gröhnin talon Uimaharjussa rakennutti Mauno Hätinen vuonna 1828, ja se on 10 metriä pitkä ja leveä. Alunperin kaikki huoneet olivat alakerrassa ja ylhäällä oli vain vintti.

MM

Ukkolan Pakkulin raitti on säilyttänyt paljon vanhasta idyllistään. Mäen päällä ovat vanha koulurakennus ja rukoushuone.

MM

Vuosikymmenien aikana mökkikylien ympäristö on muuttunut. Rakennuskantaa on purettu ja niiden tilalle tai entisen asutuksen jatkoksi on tullut uutta. Entisiä asuinrakennuksia on korjattu, niin että ne paremmin täyttäisivät nykyajan vaatimukset. On rakennettu elintasoniipiä. Muutokset koskevat eritoten lämmitystapaa, lämpöeristystä, seinäverhousa, ikkunoita, ovia ja porstuaa sekä tietysti maalausta. Mikään asutusalue ei ole enää tietylle vuosikymmenelle ominainen, vaan jokaisessa näkyy selvästi kerrostuneisuus.

Hyvin säilyneitä kokonaisuuksia on esimerkiksi Ukkolan **Pakkulin** alue. Sen aarteita ovat hyvin säilynyt koulutalo, rukoushuone ja ”Tavarajunan” harmaiden rakennusten pihapiiri. Tavarajuna sai nimensä asuinrakennuksen pitkänomaisuudesta. Samalla puolella on rivissä ovia ja jokaisen oven takana asui yksi tai kaksi taloutta.

Enoon levisi 1910- ja 1920-luvuilla mielenkiintoinen talotyyppe: kaksikerroksinen ja mansardikattoinen, korkeahko omakotitalo. Sellaisen rakensivat yleensä hieman parempituloiset perheet: pienyrittäjät, vakituiset sahalaiset tai muut säästöjä hankkineet. Erikoisuutena oli yläkerran huone, jossa voitiin pitää vuokralaisia ja hankkia näin merkittäviä sivutuloja. Uimaharjussa on vielä kaksi leveää, neliömäistä taloa, joissa kattokulma on alhaalla: ns. Rädyn talo sekä Tuuliharjun kärjessä oleva, vuonna 1928 valmistunut talo. On rakennettu myös mansardikattoisia vinkkelirakennuksia. Niistä yksi on edelleen asuntona hautausmaan lähellä, Kirkkotien varressa. Sen katon taite on melko ylhäällä.

Mansardikattoiset asuintalot harvenevat vuosi vuodelta. Jäljellä on vielä muutamia ja onneksi niitä hoidetaan hyvin. Samalla kannattaa kantaa huolta koko 1900-luvun mökkikylistä. Hyvin hoidettuina ne ovat viihtyisiä asuinalueita. Uudisrakentamista niissä pitäisi suosia, jotta ne pysyvät elinvoimaisina. Samalla uudisrakentamisessa kannattaa kuitenkin ottaa huomioon ympäristö. Tiilitalot ja pyöreäpintaist hirsitalot eivät niihin kuulu.

Teollisuuden asuinalueet

Tehtaan rakennuttamat asuntoalueet vaihtelevat rakennusaikansa mukaan. Enossa ovat Kaltimon puuhiomon ja pahvitehtaan asuntoalue, joka perustettiin 1900-luvun alussa puutarha-kaupunki-arkkitehtuurin valtakaudella, sekä Enso-Gutzeit Oy:n Uimaharjun Honkavaaran asuntoalue, joka on esimerkki 1960-luvun aluerakentamisesta.

Kaltimon pahvitehtaan asuntoalueella on maakunnallista arvoa ja suuri paikallinen arvonsa. Alue sijaitsee aivan kantatien ja rautatien kyljessä. Tiet halkovat vanhan alueen niin, että myllytupa ja Riihikasarmit ovat jääneet tien yläpuolelle.

Itse tehdas on hävitetty. Samoin on käynyt sahalle, puunkäsittelylaitteille, valtavalle taapelialueelle ja useimmille rakennuksille. Hävinnyt on mm. pesäpallokenttä viiden tien risteyksessä. Paljon on kuitenkin jäljellä. Pahvitehtaan alueelle on tehty tehdasperinnepolku, joka esittelee maastossa kaikkiaan 17 kohdetta. Osa niistä on rakennuksen paikkoja tai jäänteitä ja seitsemän on varsinaisia rakennuksia tai pihakokonaisuuksia.

Ainoa tehtaasta jäljellä oleva osa on rapistuva tiiliverstas, jossa sijaitsi korjauspaja, metallisorvaamo, paja, hitsaamo, puusepän verstas, raamiverstas ja päivätyöläisten ruokatupa. Radan varressa on pitkä parrurunkoinen pahvimakasiini, josta tuotteet siirrettiin rautatievaunuihin. Klubikäyttöön on kunnostettu vanha isännöitsijän talo. Sen länsipäädystä oli tehtaan konttori. Villiintyneestä puutarhasta voi vieläkin löytää vanhoja ja kestäviä kasveja. Rannassa on mestarin talo. Tumman metsän reunustaman Asematien varressa ovat kasöörin ja mestarin talot sekä tehtaan kauppa.

Pahvitehtaan säilyneiden asuinrakennusten hyvä kunto kertoo, että ne olivat kanava- ja rautatiehenkilökunnan asumusten ohessa Enon parhaiten rakennettuja puutaloja. Isännöitsijän talo on rakennettu puuhiomon perustamisen aikoihin. Useimmat muut ovat valmistuneet vuonna 1908, Riihikasarmit vuonna 1923. Pahvitehtaan rakennukset muodostavat kokonaisuuden rautatieaseman rakennusten kanssa ja ovat arvokas osa Enon vanhaa rakennuskantaa.

Ukkola Oy rakensi Ukkolassa henkilökunnalleen muutamia asuntotaloja. Ne sijoittuvat kahdelle eri alueelle, joista sahaa lähinnä on **Konttorinmäki**. Alueelta on viime vuosikymmeninä purettu rakennuskantaa. Jäljellä on useaan kertaan muokattu ja korjattu isännöitsijän asuinrakennus, kaksi asuintaloa ja kaksi aittarakennusta.

Kaltimon pahvitehtaan ympärille valmistui 1900-luvun alkupuolella arvokas puutaloalue. Kuvassa toinen Riihikasarmien nimellä kulkevista entisistä työsuhteasuntoloista.

Hennalanmäessä lähellä asemaa on rakennusryhmä, jonka vanhin talo on vuodelta 1926. Se on pitkänomainen rakennus, jossa toimi jonkin aikaa Ukkolan ensimmäinen kansakoulu. Rakennus on kunnostettu ja on nyt yksityisasuntona. Tien toiselle puolelle yhtiö rakennutti 1940-luvun lopulla neljä omakotitalotyyppistä taloa, joissa kussakin asui useita perheitä. Niiden väliin rakennettiin yhteinen luhtirakennus. Asuntorakennukset edustavat ulkoasultaan sotien jälkeen yleistynyttä kaksikerroksista omakotitalotyyppiä, jossa oli korkea sokkeli, pystyvuoraus, funkisikkunat ja harjakatto. Talot ovat siirtyneet yksityiskäyttöön ja ovat säilyttäneet melko hyvin entisen ilmeensä.

Uimaharjun **Honkavaara** on massiivisin esimerkki yhtiökeskeisestä suunnittelusta. Alue on suunniteltu aluerakentamisen ehdoin. Rakennusten ulkoasujen kunnostamista on syytä miettiä tästä lähtökohdasta. Ilmeessä pitäisi säilyttää aito 1960-luku. Päätien varressa sijaitseva entisen myymälärakennus tulisi saattaa uudelleen käyttöön vaikkapa asuntona.

Rahkeen sahalle menevän tien varressa on neljä Rahkee Oy:n 1940-luvun lopulla rakennuttamaa yhden perheen asuintaltoa. Ne poikkeavat Ukkola Oy:n taloista. Asunnoissa on lukuisia mielenkiintoisia yksityiskohtia. Seinissä on 1940-luvulle ominainen vaakaponttilauditus.

Pamilo Oy:n voimalan valmistumisen yhteydessä rakennettiin **Palovaaran** rinteeseen kuusi yhden tai kahden perheen asuintaltoa. Ne suunniteltiin Enso-Gutzeitin Kaukopään rakennusosastolla vuonna 1962. Rakennuksia on kunnostettu ahkerasti viime vuosina. Samantyyppisiä omakotitaloja on myös Uimaharjusta Palovaaraan lähtevän tien varressa. Pamilon alueella on säilynyt kolme uittoyhtiön rakennuttamaa hirsistä omakotitaloa.

MM

Pohjois-Karjalan Uittoyhdistys rakensi sotien jälkeen Palojärven rannalle kaksi työnjohtajataloa. Ne ovat säilyttäneet entiset piirteensä.

Teollisia maisemia

Ukkolan saha

Ukkolan saha edustaa punamullattujen saharakennusten perinnettä. Museovirasto on määritellyt sahan valtakunnallisesti arvokkaaksi kohteeksi sekä elinkeinohistorian että varsin hyvin säilyneen ja edustavan rakennuskantansa vuoksi.

Ukkolan sahalla on paljon kerroksellisuutta. Höyrysahoille ominainen 32,5 m korkea tiilipiippu on purettu.

Ukkolan sahan merkitys on siinä, että Suomessa 1920- ja 1930-luvun saharakennuksia on jäljellä vähän. Ukkolassa vanhat rakennukset on otettu osaksi uutta teknologiaa ja niin saha on säilyttänyt vanhan olemuksensa.

MM

Puurakenteinen, vuonna 1941 entisen tilalle valmistunut saharakennus. Se seuraa edeltäjänsä kaarevaa kattomuotoa.

Rahkee

Rahkeen teollisuusalueella on rikas historia. Sillä on lukuisia vaiheita, joiden aikana rakennuskanta on uusiutunut voimakkaasti. Ensimmäinen vaihe liittyy vuosina 1917–1920 toimineeseen halkosahaan. Tältä ajalta on jäljellä työväenasuntotalo.

Toinen vaihe liittyy viime sotien aikaan, jolloin palattiin perinteisiin polttoaineisiin. Rahkee Oy ryhtyi hiiltämään tervaskantoja kunnalta ostetulla suoalueella. Tiiliseinäiset tehtaan rakennukset valmistuivat vuonna 1944. Hiilen lisäksi tehdas tuotti pilkkeitä, tervaa ja tärpättiä. Rahkee Oy:n tervatehdas oli Itä-Suomen ainoa ja valmistusmenetelmänsä puolesta ainutlaatuinen koko Suomessa.

Kolmas vaihe alkoi, kun Metsähallitus otti Rahkeen rakennukset käyttöönsä 1950-luvun kuluessa. Niihin aikoihin rapattiin tehtaiden tiiliseinät. Tehdasrakennusten ulkoasu muuttui suuressi ja ne alkoivat vaikuttaa funkistyyllisiltä valkoisine suurine seinäpintoineen.

Metsähallituksen käpykaristamon rakennuksia Rahkeella. Vasemmalla korkea käpysiilo, jonka seinät on tehty päällekkäin ladotuista kakkosnelosista. Rahkee Oy:n entisen rakennuksen tiilliseinät Metsähallitus rappasi 1950-luvulla valkoisiksi.

Vuonna 1962 Vapo Oy ryhtyi sahaamaan Rahkeella ratapölkkyjä. Varsinainen saha rakennettiin vuonna 1966. Toistaiseksi viimeinen suuri ympäristömuutos käynnistyi 1990-luvun alkupuolella, kun sahaus lopetettiin. Saha ja kuivaamorakennus purettiin, monet muut rakennukset siirrettiin pois. Metsähallitus luopui Rahkeen toiminnoista jo 1980-luvulla.

Aikanaan Rahkee oli aukealla paikalla. Nyt lähiympäristö on vesakoitunut ja päätien varressa kasvaa kookas koivikko. Rakennukset ovat jäämässä metsän keskelle. Tiestö rappeutuu ja henkilöautoilla on vaikea päästä tieuria eteenpäin.

”Uimaharjun valot”

Uimaharju edustaa uusinta vaihetta Enon teollisuudessa. Keskipisteenä on teollisuusalue, jossa kaikki on suurta ja mahtavaa: sellutehdas, sen piiput, saha ja kuivaamorakennukset, jätealtaat sekä puuvarastot. Tehdasalue on modernin yhteiskunnan tekninen saavutus, jossa kaikki on rakennettu logistiikan ehdoilla.

Yöllä tehdasalue häivyttää ympäristön. Laiskansaarelta katsottuna mahtava tehdasalue valomerineen ja vesihöyryineen tuo mieleen Ilmestyskirja Nyt -elokuvan kuulun siltakohtauksen. Kaukana maakunnan reunaosissakin ”Uimaharjun valot” piirtyvät taivaanrantaan.

Tiemaisemia

Tie näköalapaikkana

Tietä voi tarkastella joko kulttuuriympäristökohteena tai sitten sitä voi tarkastella paikkana, josta katsotaan muualle. Nykyään kun yhä suurempi osa ajasta kuluu matkustamiseen ja liikkumiseen, tiet ovat muodostuneet merkittäviksi kokemuspaikoiksi. Tiet ovat modernin yhteiskunnan verisuonia, joita ilman yhteiskunta ei toimi. Aikanaan niitä olivat vesitiet ja rautatiet, nyt ennen muuta autotiet.

Kulkijalle tiemaisema on usein ensimmäinen suhde paikkakuntaan. Sillä on siis merkitystä, koska se luo kuvaa paikkakunnasta. Kesäisestä Enosta on monille jäänyt kuva rannassa telmivistä lapsista. Se on tullut Louhiojalta, jossa uimaranta on aivan tien varressa. Moni muistaa kertoa Uimaharjun valtaisasta tehdasalueen valomerestä, joka avautuu yhtäkkiä Laiskanniemen kärjestä.

Ajalle ominainen yksityisyyden korostaminen näkyy siinä, että halutaan asua poissa tuntemattomien katseilta. Tien ja pihan väliin on muodostunut usein viheralue, joka peittää ja kätkee. Se estää tiepölyn ja liikennemelun tunkeutumisen pihaan. Mainio esimerkki kehityksestä on Paukkaja, jossa uusi tie halkaisi 1960-luvulla asutusalueen. Vuosikymmenien aikana on molemmille puolille tietä muodostunut viheralue. Uimaharjun taajamassa on huomioitu raskaan liikenteen häiritsevyys. Välimetsä peittää suuren osan asutusta ja kulkijan ja rakennetun ympäristön kohtaaminen jää toteutumatta.

Mutkia ja töyssyjä – Enon entisiä teitä

Parhaiten vanhoja teitä on säilynyt, kun ne on säilytetty tielaitoksen kunnostusohjelmassa. Yksi tällainen tie on jo 1700-luvulla rakennettu maantie, joka kulkee Kontiolahden puolelta Novikan kautta Elovaaraan. Sieltä se kulki ennen Louhiojanlahden kautta Heikuralanvaaralle, mutta tämä osa on jäänyt osittain asutuksen ja veden alle. Heikuralanvaarassa tietä on jäljellä parisataa metriä palautettuna yksityisomistukseen ja loppumatkaltaan tie on jäänyt uuden metsäautotien alle. Käytössä olevat osat kertovat meille entisajan teistä, jotka olivat mutkaisia, mäkisiä ja hitaita kulkea.

Edellistä vanhempi on Vornan museotie, jonka eteläinen osa on Enon kunnan puolella ja pohjoinen osa Lieksan kaupungin puolella. Tie kulkee korkean harjun päällä ja on matkailullisesti huomionarvoinen ja erikoinen tie. Vornan museotie on osa ikivanhaa Tuupovaaran suunnasta Sarvingin, Pohjan, Niskan, Vanhan Kaltimon ja Ahvenisen kautta Lieksaan kulkenutta tietä, jota tehtiin pikkuvihan aikana venäläisten huoltotieksi.

MM

Valliniemi kuuluu tärkeänä osana kirkonkylän ja Kaltimon rakennettuun maisemaan ja on arvokas osa enolaista historiaa. Silloin, kun Pielisjoen ylittävä lossiyhteys oli Enon liikenteen selkäranka, oli pienelle Valliniemen alueelle ehdettu paljon rakennuksia. Niemellä sijaitsi mm. koulu ja majatalo. Nykyään Valliniemen kaunistus on punainen päärakennus, joka on 1800-luvun lopulta.

MM

Kaltimon – Lieksan vanha maantie kulkee pari kilometriä Vornalla soraharjua pitkin ja on tältä osin otettu museotieksi.

Rautatieasemat ja -pysäkit

Enossa on joukko pihapiirejä, jotka muodostavat yhtenäisesti suunnitellun, arvokkaan kokonaisuuden. Kyseessä on Joensuusta pohjoiseen suuntautuvan rautatien varteen rakennetut asemat, pysäkit ja vahtituvat. Niistä Uimaharjun rautatieasema on valtakunnallisesti arvokas.

Joensuun–Nurmeksen rataosa rakennettiin vuosina 1907–1911. Rakentamisen aikoihin keskusteltiin ahkerasti siitä, pitkö valtion rakentaa entiseen tapaan huolitellusti ja kalliisti. Rataosan rakennuksiin säästöpuheet eivät päässeet vaikuttamaan. Elettiin jugend-tyylin valtakautta, kun arkkitehti Thure Hällström teki rakennuspiirustukset. Valtaosa radan rakennuksista on jugendrakennuksia. Merkittävin poikkeus on Kaltimon asemarakennus, joka sai jatkosodan alussa osuman ja rakennettiin uudelleen 1930-luvulle ominaiseen tyyliin. Ukkolan asemalla on 1920-luvulla valmistunut ja muista poikkeava rakennuskanta.

Puistot jalopuineen, puukujineen ja kukkaistutuksineen olivat olennainen osa asemamiljöötä. Rautateillä oli aina 1990-luvun alkuun saakka oma puutarhuri, joka kiersi hoitamassa asemapuistoja. Liikennejärjestelyt ovat muuttaneet aseman ympäristöjä eikä samaan idylliin ole paluuta, mutta vanhaa olisi kunnioitettava pitämällä kaventuneilla puistoalueilla puita ja pensaita, jotka kuuluivat rautatieympäristöön satakunta vuotta sitten. Esimerkiksi Uimaharjun aseman puutarhassa kasvoi lehmuksia, orapihlajia, mustaherukkapensaita ja punaviinimarjoja.

Valtionrautatiet päätti 1980-luvulla luopua pääosasta ratarakennuksia ja myi merkittävän osan rakennuskannastaan. Nyt on samaan ratkaisuun päädytty myös Kaltimon ja Uimaharjun asemien osalta, joissa vain asemarakennukset ja muutamat varastot jäävät VR:lle.

Uimaharjun asemarakennus kuuluu valtakunnallisesti arvokkaiden rautatierakennusten joukkoon. Se on hieno esimerkki 1900-luvun alun koristeellisesta rakentamistavasta.

MM

Kaikki rakennukset tehtiin Joensuu–Nurmeksen rautatierakennuksella yhtäläisten suunnitelmien mukaan. Maakellari Uimaharjun asemalla.

Rautatierakennukset kuuluvat enolaisten arvorakennusten joukkoon. Alkuperäisiä piirustuksia säilytetään VR-Yhtymä Oy:n kiinteistöyksikön arkistossa. Museovirasto on julkaissut korjausohjeet rautateiden puurakennuksista ja väritysohjeista sekä erikseen asemarakennuksesta, asemapäällikön talosta, kaksoisvahtituvasta ja yksinkertaisesta vahtituvasta. **Korjausohjeissa kerrotaan puurakennusten rakentamistavasta ja rakennustyyppin historiaa. Niissä annetaan myös tietoa ja ohjeita siitä, miten rakennuksia voi korjata hellävaraisesti ja niiden ominaislaatua kunnioittaen.**

Jokimaisemia

Voimalaitosympäristöt

Eno on Suomen energisimpiä kuntia. Enossa on kolme suurta voimalaa, Pamilon ja Kaltimon vesivoimalat sekä Fortumin lämpövoimala Enon sellutehtaan alueella. Valtavat sähkönsiirtolinjat ovat osa enolaista kulttuurimaisemaa.

Pamilon suunnittelussa vanha jokiuoma hylättiin voimalaitoksen paikkana ja uusi voimala rakennettiin Palojärven päähän. Vuonna 1955 valmistunut ohjaamorakennus on arkkitehti Alvar Aallon suunnittelema. Rakennuksessa on nähtävissä funkkiksen keskeiset piirteet, valoisuus ja valoa heijastavat pinnat sekä Aallolle ominainen tapa sijoittaa ikkuna ylös nurkaan. Valoisuus ja avara tila ovat tunnusomaisia myös voimalan puistoalueelle.

Pamilon voimalaitoksen valvomon on suunnitellut maailman-kuulu arkkitehti Alvar Aalto.

Pielisjoessa pintavedet liikkuvat verkkaisesti. Ennen niin vuolaat virrat on kesytetty. Kirkonkylän kohdalla hallitseva elementti on kookas, joen ylittävä silta. Se on valmistunut vuonna 1962 ja edustaa TVL:n suosimaa harmaata betonirakentamista.

Jokimutkan takana piilossa on kookas, funkkistyylinen Kaltimon voimalaitos (kuva s. 27). Se valmistui 1950-luvun lopulla ja kuuluu paikkakunnan kulttuurikohteisiin. Punatiilisen voimalan ovat suunnitelleet vuonna 1957 helsinkiläiset arkkitehdit Erik Kråkström ja Ahti Korhonen. Vieressä on uusi Kaltimon kanava, jonka kautta kulkevat laivat, veneet ja puukuljetukset. Maisemaan kuuluu massiivinen, useiden kilometrin pituinen maapato. Voimalaitoksen alapuolella on leveä, suorastaan arkaainen kanava, joka ohittaa Saapaskosken. Voimalaitos on muistomerkki 1950-luvun jälleenrakennuksesta ja ajatusmaailmasta, jossa koko luonto pyrittiin valjastamaan hyvinvoinnin lisäämiseksi.

Vanhan kanavakulttuurin muistomerkit

Kaltimon voimalaitostyömaan yhteydessä hävisi jokimaisemasta paljon kulttuuriarvoja. Ylättävän paljon on vanhoja historiallisia kohteita jäänyt kuitenkin jälkipolville ihailtaviksi.

Kaltimon vanhaan laivakanavaan voi tutustua vapaasti. Se on kirkonkyläläisten suosiman luonto- ja lenkkeilypolun varressa. Kaltimon kanavassa on 2,5 km pitkä maa- ja kivivalli, jolla on aikoinaan erotettu laivareitti koskesta. Kaltimon kanavan sulut on poistettu. Kivireunuksia on jonkin verran luhistunut. Pohjois-Karjalan ympäristökeskus on tehnyt paikalla kunnostustöitä ja sen yhteydessä on pystytetty paikalle myös opastaulu. Vanha kanavakonttori on kunnostettu ja on kunnan käytössä.

Saapaskosken kanava kuuluu valtakunnallisesti merkittävien kohteiden joukkoon. Yli 0,5 km pitkä kanava otettiin käyttöön vuonna 1879. Pielisjoen kanavista Saapaskoski on säilyttänyt parhaiten vanhan kanavaidyllin. Keisariajan mahti tuotiin kauas Pohjois-Karjalaan asti tämäntyyppisten, satoja miehiä työllistäneiden rakennustyömaiden kautta. Tyylihistoriallisesti Pielisjoen kanavatalot edustavat runsaasti koristeltua huvilatyyliä, jossa on 1800-luvun empiren piirteitä. Kanavarakennuksissa käytettiin hyväksi aikansa parasta tietämystä. Niihin aikoihin osattiin käyttää taidolla lohkokiviä, jotka saatiin lähellä rakennuspaikkaa sijaitsevilta louhoksilta.

Saapaskosken ympäristö on muuttunut. Saapaskoski on vuokrattu huvilaksi ja liikkuminen alueella on rajoitettu. Poissa ovat Saapaskosken kanavasta sulut. Laivat eivät enää kulje eikä matkustajia näy. Rakentamisen aikojen avonaisuus on hävinnyt ja metsä on tullut lähelle kanavaa. Talousrakennuksia on jäänyt pois käytöstä ja kanavan oma vinttikaivokin on saanut rappeutua. Komea kanavanvartijan asuinrakennus on jäljellä. Katseen vangitsee kuitenkin itse kanava, jonka kiviset seinämät ja ohjaimet ovat edelleen kunnossa.

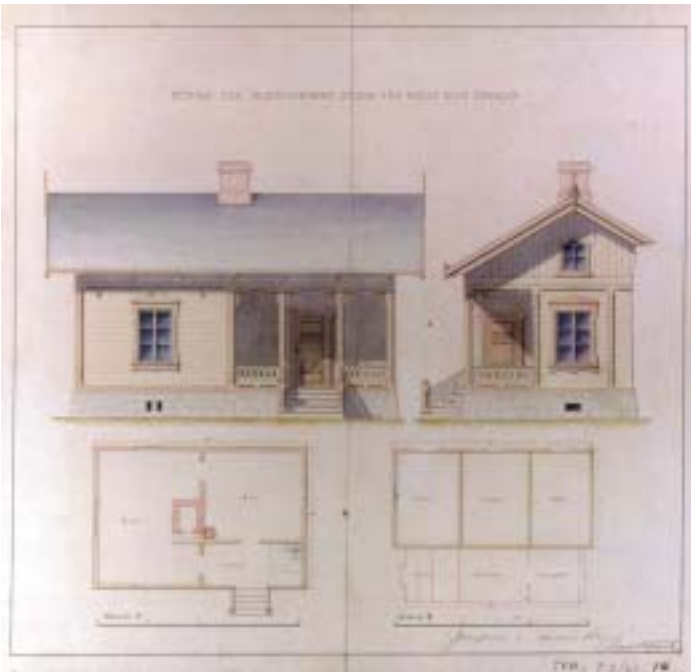

Saapaskosken kanavanvartijan asunto.

KM

Kälviö oli aikoinaan kaksiportainen kanava. Sen huolellisesti tehdyt kiviseinät kertovat meille entisajan kivirakentajien pitkälle edistyneestä ammattitaidosta.

KM

Kanavanvartijan rakennuksen piirustus vuodelta 1875.

Pielisjoen Häihän kanava otettiin käyttöön vuonna 1876 ensimmäisenä Pielisjoen kanavista. Kanavanvartijan rakennukset on kunnostettu ja pihapiiri on hyvin hoidettu. Kanava kulkee saaren poikki ja sinne on automatkailijan hankala mennä. Alue kuuluu Saapaskosken tapaan Merenkulkuhallitukselle ja on virkistyskäytössä.

Pielisjoen vanhat kanavat muodostavat edelleen kulttuuriympäristöjä, jossa retkeilijä kohtaa eilisen. Niissä hän oppii arvostamaan myös entisaikojen huolellista puu- ja kivikäsityötä. Jos jokin paikka Enossa on romanttinen, niin epäilemättä juuri vanha höyrylaivakauden kanava-ympäristö.

Enon kulttuuriympäristökohteista Pielisjoen kanavat ovat merkittäviä myös matkailullisesti. Kanavien historiaan voi tutustua kanavamuseossa. Kontiolahden Jakokosken kanavamuseo on lähellä Enoa. Sen pysyvä näyttely kertoo Pielisjoen ja Pohjois-Karjalan alueen kanavien historiasta.

Rahkeenniemi ja Koita

Rahkeenniemestä avautuva järvimaisema yllättää. Virran takana maa on erittäin alavaa ja nousee juuri ja juuri veden pinnan yläpuolelle. Maisema tuli tutuksi kahden miespolven ajan yli tuhannelle uittomiehelle, jotka ansaitsivat leipänsä Rahkeenniemen erottelutyömaalla. Varsinainen erottelutyömaa oli vetten päällä Koitajoen Suurijoella ja Koidanlammella, josta erottelutyömaan valaistus näkyi ilta-aikaan kauas.

Erottelutyömaata johdettiin ja huollettiin Rahkeenniemestä, jonne uittoyhtiö rakensi tarpeelliset tilat. Rahkeenniemi on tänään hieno idylli, jossa on kesäisin vilvoittava karun järven rantatuoksu. Pihapiirissä katseen vangitsee vaaleanharmaaksi maalattu työnjohtajan asunto. Pihassa on kookas, pitkäomainen uiton varasto, jossa on lukuisia määriä erilaisia ovia. Lähinnä rantaa on pieni kämpä, jonka seinässä on vielä Pohjois-Karjalan Uittoyhdistyksen merkki.

Koitajoki on vanhana uittoreittinä koko matkaltaan merkittävä kulttuuriympäristö. Sen suisto on maakunnan kuulu luonnonniittyalue ja Pamilonkoski 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun toiseksi merkittävin matkailukohde Kolin jälkeen.

Koitajoki ei ole enää sellainen raivoavien koskien joki, jollainen se oli ennen Pamilon voimalaitoksen rakentamista. Rannoilla on säilynyt entistä jylhyyttä ja vaihtelevuutta, ja luontoihmiset ovat kulkeneet jokirantoja jo vuosikymmeniä. Pohjois-Karjalan ympäristökeskus on tehnyt Koitajoella retkeilyä edistäviä töitä vuosina 2001–2002. Se on merkinnyt reitit sekä rakentanut taukopaikkoja ja kaksi siltaa, joista toinen on Enon puolella. Uittoperinnettä on muistettu pystyttämällä taukopaikka entisen vonkatuvan sijoille.

YKSITTÄISIÄ KULTTUURI- YMPÄRISTÖKOHTEITA

JH

Kuusjärven Suureen Manninsaareen on joskus haudattu ihmisiä. Löytö paljastui, kun harjasta otettiin hiekkaa läheiselle maantielle.

Esihistoriallisen ja varhaisen historiallisen ajan jäänteitä

Arkeologisia kohteita vähän

Museoviraston muinaisjäännösrekisterissä on Enosta 13 kiinteää muinaisjäännöstä. Näistä kuusi on kivikautisia asuinpaikkoja, neljä historiallisen ajan kalmistoa, kaksi ajoittamatonta röykkiökohdetta sekä yksi pyyntikuoppakohde. Pohjois-Karjalan perusinventoinnissa on keuhällä 2003 löytynyt viitisenkymmentä aiemmin tuntematonta esihistoriallista muinaisjäännöstä. Kenttätyöt jatkuvat syksyllä 2003.

Muinaismuistolain nojalla kivikauden, pronssikauden ja rautakauden esihistorialliset asuinpaikat, hautapaikat ja esineiden löytöpaikat sekä historiallisen ajan kalmistot ovat suojeltuja, ja vain Museovirasto tai alueellinen ympäristökeskus voi antaa luvan rauhoitetun kiinteän muinaisjäännöksen tutkimiseen.

Historiallisen ajan kalmistoja

Ortodoksisen tavan mukaan vainaja tuli haudata kolmen päivän sisällä, joten kalmiston piti olla lähellä. Enosta tunnetaan kyläkalmistoja Koussankylästä, Vanhasta Kaltimosta, Nesterrinsaaresta, Sarvingista, Revonkylästä ja Kuusjärveltä.

Emme tiedä varmuudella, onko kyläkalmistoihin haudattu nimenomaan ortodokseja. Luterilaisen asutuksen alkuvaiheissa 1600-luvulla oli vaihe, jolloin myös luterilaiset panivat vainajaan kylä- ja saarikalmistoihin. Tämä tapa on ilmeisesti saanut jatkoa rauhottomina kausina ja nälkävuosina, jolloin vainajia ei päästy viemään kirkolle. Luterilaisilla oli Karjalassa tapana laittaa vainajia kesäaikana myös väli- eli rospuuttohautoihin, joista vainajat vietiin talvella rekikelissä siunattuun maahan.

Maatiloja

Vanhoja yhtenäisiä pihapiirejä

Kotiseutuaatteen vahvimpina aikoina kerättiin ja museoitiin ennen muuta vanhaa talonpoikaikauden esineistöä ja rakennuksia. Vanhoja pihapiirejä yritettiin saada säilymään tuleville sukupolville. Modernisaatio on kuitenkin edennyt merkittävästi maataloilla ja yhtenäisiä talonpoikaikauden harmaahirsisiä pihapiirejä tapaa enää vähän.

Talonpoikaiseen pihapiiriin kuuluu yleensä pää- eli asuinrakennuksen lisäksi muutama aitta, talli, navetta, liiteri, sauna ja riihi. Ne on rakennettu yleensä eri aikaan. Kerrostuneisuus kuuluu kulttuuriympäristöihin olennaisena elementtinä.

Tarkemmin katsottuna havaitsemme vanhimmissakin talonpoikaikauden rakennuksissa eri aikojen historialliset jäljet. Rakennuksia on korjattu ja muutettu. Osa vanhasta on hävitetty, osa on säilytetty, kun tarpeet ovat muuttuneet. Puhtaita talonpoikaikauden esimerkkejä ei löydy. Kun arvostamme jotain pihaa tai rakennusta vanhana 1900-luvun alun pihapiirinä, tarkoitamme, että siinä on vallitsevana tai erityisen runsaana tämän ajan rakennushistoriallinen kerrostuma.

Hyvin säilyneistä maatalojen pihapiireistä monet ovat kesänviettopaikkoina. Tämä näkyy uudenaikaisena ilmeenä. Nurmikko on leikattu tasaiseksi, nurmikon ulkopuolella alkaa villi heinikko. Pihassa on hoidettuja, värikkäitä kukkaistutuksia. Pääpolku vie saunalle. Vanha sauna on usein hylätty ja käytössä on uusi hirsisauna, jonka lähellä on grillipaikka. Itse rakennuksiin on tehty vain pakolliset korjaukset.

Enon Kuusjärven Haaponiemessä sijaitseva Hassilan pihapiiri on maakunnallisesti arvokas kohde. Lisäarvoa sille antaa ympäristö, joka on pidetty avonaisena. Talon peltoja on niitetty säännöllisesti.

Hassilan vanha päärakennus on harvoja säilyneitä esimerkkejä koko maakunnassa kaskikauden rakentamistavasta. Erityisesti tupaosa (vasemmalla) on arvokas monien mielenkiintoisten rakennusratkaisujen ansiosta.

Erityisen arvokasta Hassilassa on päärakennus. Sen toisessa päässä on 1700-luvun lopulta oleva savutupa, välissä läpikuljettava porstua ja hirsinen ruokahuone sekä toisessa päässä 1820-luvun alusta olevat kamarit. Lattiatason korkeus viitanee karjalaiseen vaikutukseen. Hassilan päärakennuksen tupa on sisältä lähes alkuperäisessä asussa. Kaikki on maalaa- matonta ja mm. lattialankut on kiinnitetty sivusta puutapeilla, salanuloilla.

Hassilan pihan keskellä on ollut aikoinaan toinen tupa, joka on jakanut pihan kahtia. Mies- pihan rakennuksiin on kuulunut luhtiaitta ja karjopihan rakennuksiin mm. karjarakennus. Se on purettu ja tilalla on hirsinavetta.

Sarvingin kylän pihapiireistä kulttuurihistoriallisesti arvokkain on Hallan talo. Arvokasta siinä on nimenomaan kokonaisuus. Neliömäisen pihan joka sivulla on rakennus. Päärakennuk- sen lisäksi on sauna, aitta, aitta-karjasuoja ja navetta. Kauempana ovat riihi ja ladot. Sekä päärakennus että aitta ovat 1810-luvulta ja edustavat vaihetta, jossa oltiin siirtymässä savu- tupien kaudesta savupiippukauteen. Samalla suunnalla on Pirttivaaran Riihahon pihapiiri, johon kuuluu matala aittarivi sekä huolellisesti tehty kivinavetta. Kookas riihi- ja varastora- kennus on maantien lähellä.

Muut arvokkaat maatilojen pihapiirit kertovat voimakkaasta 1900-luvun vaikutuksesta. Kir- konkylän länsirinteessä sijaitsevan Rantalan pihapiirin rakennukset ovat välttyneet viime vuosikymmenien ulkonäköä muuttavilta remonteilta. Päärakennus on joko 1890-luvulta tai aivan 1900-luvun alusta. Talossa on kaksi sisäänkäyntiä. Toisesta pääsee komeaan saliin. Pihapiirin rakennukset on maalattu punamullalla. Novikan takana sijaitseva Riutta kertoo meille varakkaan talonpoikaiston rakennustavasta. Kokonaisuuteen kuuluu kahden veran- nan kautta sisään mentävä päärakennus, aittarivi sekä kookas, osittain kivistä tehty navet- ta. Hieno koivukuja maantielle täydentää arvokasta vaikutelmaa.

Arvokkaiden, lähes ehjien talonpoikaishapiirien joukkoon voi laskea Löytöjärven Viialan (entisen Mönkkölän). Sen rakennuksissa näkyy kerroksellisuus. Vahvimpana piirteenä on 1930-luvun ja 1950-luvun henki. Ahvenisen Aattola on sijaintinsa puolesta tärkeä ja siinä on kerroksellisuutta. Navetta on sotien jälkeiseltä ajalta. Rakennuksissa käytetty punaväri on eheyttävä tekijä. Erityisen tyylikäs ja puhdaslinjainen on päärakennus.

MM
Kirkonkylän Rantalan päärakennuksen yleisilme on 1900-luvun alkupuolelta.

Rakennusten piirustuksia alettiin hankkia Enoon 1900-luvun alkupuolella. Hyvä esimerkki on Kuusjärven Turula, jonka kaksikerroksisen päärakennuksen on piirtänyt joensuulainen rakennusmestari Wahlström. Päärakennus on valmistunut vuonna 1928, ja siinä on huvilarakkitehtuurille ominaisia yksityiskohtia sekä mansardikatto. Vaikuttava karjarakennus on vuodelta 1930 ja tyyllisesti sille löytyy vastineita mm. Kiteen suunnalta. Kartanolle johtavan puukujan alussa on pyöröhirsinen varastorakennus.

Voimakkaasta kerrostuneisuudesta on hyvä esimerkki Kokkolan pihapiiri. Sen rakennukset ovat jaettavissa selvästi kahteen aikakauteen. Päärakennus ja komea navetta- ja tallirakennus ovat sotien jälkeiseltä ajalta. Osin pihassa, osin ympäristössä on rakennuksia, jotka noudattavat 1900-luvun alun talonpoikaista rakennustapaa. Niitä ovat savusauna, saha, paja, riihi ja tuulimylly. Kokkolassa harjoitetaan maatilamatkailua ja vanhoja rakennuksia esitellään mielellään vieraille.

Uudistuneiden pihapiirien arvokkaita perinnerakennuksia

Pihapiirin vanhat rakennukset on usein purettu. Ne on korvattu uusilla ja vain päärakennus, kenties aitta tai riihi on säilytetty. Samassa yhteydessä piha on muuttanut paikkaansa ja muotoaan, joten ei ole aihetta puhua enää vanhasta pihapiiristä. On haluttu kuitenkin jättää jotain kertomaan talon pitkästä iästä. Kaltimon Alavalla tämä on toteutettu kivasti niin, että sekä vanha asuinrakennus että luhtiaitta ovat lähimpänä maantietä.

**Pirttivaaran Nissilän
päärakennus.**

Vanhat pää- ja asuinrakennukset ovat arvokkaita kylän merkkipaikkoja. Niistä pääosa on 1900-luvulta. Savutupakaudelta olevia salvoksia on enää vain muutama. Sellainen on mm. Nesterinsaaren Kekkola, jonka tuvan ylähirsissä kiiltää musta noki.

Arvokkaana ja samalla seutunsa kulttuurihistoriallisena kohteena on mainittava kirkonkylän Tannila eli Rätylä. Rätylän päärakennus valmistui vuonna 1818. Se on ollut mm. kärjäatalona ja majatalona. Vanha pihapiiri ulottui maantien yli toiselle puolelle, missä ovat vielä talusrakennusrivit. Rätylän merkitystä korostaa sen keskeinen paikka lähellä kirkkoa.

Yksinäisenä vaaran laella seisoo Nissilän talon komea päärakennus Pirttivaarassa. Tuvan hirret ovat vuodelta 1866, mutta nykyisen ulkoasunsa rakennus on saanut myöhemmin. Mit-tasuhteet, vintti sekä kuusikulmainen kuisti kertovat maakunnan ulkopuolelta tulleesta vaikutuksesta. Yksi talon emännistä olikin kotoisin Keski-Pohjanmaan jokiseudulta.

Eteläisessä osassa Enoa on lähellä kantatietä komea, kaksikerroksinen Pesolan talo. Se oli kylän henkinen keskus 1900-luvun alkupuolella. Pesolan päärakennuksen hirsistä osa on tuotu toisesta talosta ja ne ovat 1800-luvulta. Päärakennus on valmistunut vuonna 1923. Pesola on hyvä esimerkki 1900-luvun alkupuolen vauraan maatalon päärakennuksesta. Muotokieleltään ja ratkaisuiltaan se eroaa perinteisestä talonpoikaisesta päärakennuksesta. Siinä on mm. komea mansardikatto.

**Yksityiskohtia Pirttivaaran
Yläpihan luhtiaitasta.**

Piharakennuksista on säilytetty yleensä komeat luhtiaitat. Luhtiaittoihin on keskittynyt erityisesti perinteinen ornamenttien ja kuvioiden veisto. Komeimpia luhtiaittoja on Kuusjärven Hassilassa ja Pirttivaaran Yläpihassa. Haapalahden Laukkalan talon vanhan luhtiaitan ovi-pielissä voidaan nähdä itäkarjalaista vaikutusta.

Aittarivit olivat ennen yleisiä ja niitä on verrattain runsaasti jäljellä. Erityisesti mainittakoon Pirttivaaran Toroskalan vanhan pihan aittarivit, joista toinen on pihan vasemmalla reunalla, toinen ylempänä taloa pihan vastakkaisella sivulla. Aitoissa on tanakat, vahvat hirret, jotka kertovat niiden olevan 1800-luvulta.

Yksittäiset aitat ovat yleensä matalia, joko yksi- tai kaksihuoneisia. Monissa on oven yläpuolella jonkinmoinen otsa. Aitat olivat 1960-luvulle asti yleensä maalaamattomia. Sitten punavärin käyttö levisi ja yhtenäisti pihojen rakennuskantaa. Olisi kuitenkin hyvä, että viimeiset harmaasävyiset aittarivit saisivat olla maalaamattomina.

Vanhoja savusaunoja on vielä kohtalaisesti. Enemmän on kuitenkin riihiä. Riihissä on ruvettu säilyttämään erilaisia maatalouskoneita. Varastotilojen saamiseksi on vähintään yhden seinän hirret jouduttu katkaisemaan ja tekemään aukko tai suuri ovi seinään. Historiallisesti merkittäviä ovat Ylä-Tupravan riihirakennus, jossa oli asekatko sotien jälkeen, ja Kokkolan riihi, jossa piileskeli jatkosodan aikaan desantti ja jossa hän teki piirityksen jälkeen itsemurhan.

Kuusjärven Turulan hyväkuntoinen, vuonna 1930-luvulla valmistunut navetta poikkeaa tyyllillisesti ja rakennusmateriaaleiltaan perinteisestä navettarakennuksesta.

Valtaosa Enon navetoista on ollut puunavettoja. 1900-luvun alkupuolella ruvettiin uusia navettoja rakentamaan maanviljelysseuran piirustuksilla. Jo 1800-luvulla seinän alaosia alettiin tehdä kivistä. Niiden päälle hakattiin yleensä vielä 4-5 hirsikertaa. Ahvenisen Lösölässä, aivan tien varressa, on komea kivinavetta. Sille vertoja vetää entisen kunnalliskodin navetta Harpatissa. Tiilinavetoista suurin on Pielniemen Ristolassa, joka oli aikanaan merkittävimpiä maatiloja koko Enossa. Sieltä vietiin karjataloustuotteita mm. Ukkolan sahalle.

Kaupan ja liike-elämän rakennuksia

Aaronmäki

Aaronmäen merkitys enolaisille on kulttuurihistoriallinen. Talosta käsin hoidettiin Kaukaan tehtaille ja sahoille laajan alueen puunhankintaa monen vuosikymmenen ajan. Monet asukkaista olivat vaikuttavia ja merkittäviä persoonia, joista liikkuu vanhemman polven keskuudessa tarinoita ja "suakkunoita".

Päärakennuksen alkuperäinen osa on vuodelta 1881. Sitä on laajennettu 1930-luvun alkupuolella ja vuonna 1938 on lisätty konttoriosa. Katteena oli tiilikatto. Tiilet tulivat Tohmajärven tiilitehtaalta, kuten kaikkiin muihinkin vanhoihin tiilikattoihin Enossa. Talon loistokaudella 1920-, 1930- ja 1940-luvuilla talon puutarha oli malliksi kelpaava. Sinne istutettiin mm. vuorijalavaa, lehmuksia, pihtakuusia ja villiomenapuita.

Niskan nahkatehdas

Pielisjoen sillalta Niskaan avautuvassa maisemassa katse kiinnittyy helposti rannalla sijaitsevaan kookkaaseen hirsirakennukseen. Se on Enon Yleisen Osuusliikkeen vuonna 1919 rakennuttama ja rakennusmestari Paavo Kauppisen piirtämä entinen nahkatehdas. Vuonna 1925 osuuskauppa myi tehtaan työnjohtaja Tirroselle, joka rakennutti toiseen kerrokseen asunto-osan. Nykyisin tehdas toimii jo kolmannessa polvessa Tirrosen nahkurisuvulla. Asunto-osaa käytetään ompelimonana, sosiaalitalona sekä konttorina.

Rakennus on säilyttänyt ulkonäkönsä. Entinen nahkatehdas edustaa Enon käsiteollista perinnettä ja kuuluu perinteiseen Niskaan tärkeänä elementtinä.

Kaupparakennuksia

Toimivia kauppoja on Enon keskustan ja Uimaharjun lisäksi Ukolassa Kaisan kauppa, Louhiojalla Annelin Kauppa ja Sarvingissa Sarvingin Kauppa. Paljon enemmän on kylissä entisiä kaupparakennuksia. Ne ovat joko tyhjiillään tai asutokäytössä.

Sarvingin nykyistä kyläkauppaa vastapäätä on entinen Pekka Hassisen ja sittemmin Edith Riikosen kauppatalo. Hassila on mainio esimerkki vanhan ajan kaupparakennuksesta, jossa kaupan tiloiksi otettiin yksi asutorakennuksen kamareista. Hassilassa ulkorakennukset ovat varsin pienet, mutta ne ovat säilyneet hyvin. Samasta kylästä siirrettiin vanha Anttilan kauppa Kontiolahdelle. Sen mielenkiintoinen makasiiniaitta on kuitenkin paikallaan. Löytöjärven Siipakaniemessä oli PKO:lla myymälä Riikosen 1900-luvun alkupuolella valmistuneen asuinrakennuksen päädyssä. Sen huomaa heti kaupan tiloiksi, kahden suuren näyteikkunan välissä ovat rappuset ja jyhkeä ovi.

Sarvingin Hassilassa pidettiin kauppaa useiden vuosikymmenien ajan. Hassilaa on kunnostettu ympäristökeskuksen tuella.

Kaltimon entinen kauppatalo on säilyttänyt vanhan ilmeensä erittäin hyvin.

Kirkonkylän Niskassa vanha Enon Yleisen Osuusliikkeen kauppatalo on muutettu yksityisasunnoksi. Sen vinkkelimäinen muoto ja poikkeava sisäänkäynti kertovat meille talon kauppallisesta historiasta. Niskassa on myös vanha 1910 valmistunut rakennus, jossa toimi vuosina 1910–1960 Enon Apteekki. Rakennus on nykyään asuinkäytössä. Se on vuorattu ulkoa ja saanut ulkonäkönsä viimeisten korjaustensa ajoilta. Rakennus sopii hyvin vanhaan Lossikadun rakennuskokonaisuuteen ja on historiallisesti merkittävä.

Tunnetun enolaisen kauppahuoneen Veljekset Pottosen 1930-luvun alussa valmistunut kaupparakennus on keskustassa Purokyläntien varressa. Kauppaa pidettiin rakennuksessa 1960-luvulle asti, jonka jälkeen se on ollut varastona.

Kaltimon asemalla on hyväkuntoinen kookas kaksikerroksinen kaupparakennus, joka on arvokkain Enon vanhoista kauppataloista. Se rakennettiin 1920-luvun alussa. Ulkoasu on saanut selvästi vaikutteita klassisismista. Tiloissa toimi aina vuoteen 1953 saakka pahvitehtaan kauppa, sitten se oli yksityiskauppana ja paikallislehden tiloina. Nykyisin talo on yksityisasuntona ja peruskorjattu.

Paukkajalla, aivan päätien varressa, on 1930-luvun alussa valmistunut kivinen kaupparakennus. Rakennusaineet saatiin kyläkoulun teossa ylijääneistä materiaaleista. Kaupassa on rakentamisajalle ominainen taitekattoratkaisu. Ikkunat ovat hyvin pienet, eikä näyteikkunaa ole lainkaan. Erikoisen ulkoasunsa ja materiaalinnsa takia tämä vanha kauppatalo on paikallisesti arvokas kulttuurikohde.

Sotien jälkeisen ajan kaksikerroksisista kyläkaupoista hyvinä esimerkkeinä käyvät Revonkylän kauppatalo kylän keskustassa ja Kaisan kauppa Ukkolassa. Viimeksi mainitun rakensi Eino Tirronen vuonna 1952. Kaupan tilat ja varastot ovat alakerrassa, asuntohuoneet yläkerrassa. Aikakauden kauppataloille olivat ominaisia korkea sokkeli, kookkaat näyteikkunat ja sisäänkäynnin sementtirappuset.

Kyläpajoja

Sotien jälkeen jälleenrakennusaikana elettiin omavaraistalouden viimeisiä aikoja. Osa kylien perinteisistä käsityöammateista oli jo hävinnyt, mutta seppiä oli runsaasti. Heitä tarvittiin takomaan viikatteita ja maataloustyökaluja, raudoittamaan rekiä ja muita ajokaluja sekä kunnostamaan rikkimenneitä työkaluja. Kyläseppä teki töitään perinteisissä, hirsirakenteisissa pajoissa, jotka sijaitsivat vähän kauempana muusta pihapiiristä. Kun taonta loppui, jäi paja yleensä käyttämättömäksi. Näin monet Enon pajat ovat hävinneet kulttuurimaisemasta.

Haapalahden takana Kyyrönvaarassa on jäljellä kuuluisan seppäsuku Sihvosen paja. Ympäristökeskuksen tuella on kunnostettu Kokkolan tilalla seppä Antti Hiltusen paja. Sen arvoa lisää täydelliset ja kunnossa olevat taontavälineet.

Löytöjärvellä ovat lähekkäin viikateseppeä Jussi Kekäläisen lautarakenteinen paja sekä Vehkavaaran talon pajarakennus, jonka toisessa päässä on ollut savusauna. Viereisen kujatien ja läheisen pihapiirin kanssa pajarakennus on muodostanut aikoinaan hienon rakennuskokonaisuuden.

Vesimyllyjä

Enossa on ollut vesimyllyjä ainakin 1600-luvulta lähtien. Vesimyllyt voidaan jakaa kahteen ryhmään. Yksinkertaisia jalka- eli härkinmyllyjä hoitivat talonpojat itse. Monimutkaisemmissa ratasmyllyissä oli yleensä ammattimyllyläri. Mylläri kantoi jauhamisesta vaivansa palkkana tullia, ja sen vuoksi merkittävimpiä myllyjä kutsuttiin tullimyllyiksi. Paasikosken myllyllä on säilynyt erityinen tullijyvien säilytysaitta.

Aluksi myllyissä jauhatettiin pelkästään viljoja. Jauhamisen kannattavuuden heikennyttyä 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa myllärit hakivat lisäelantoa sahaamisesta, höylämisestä ja sarkojen tamppaamisesta. Usein pärehöylät toimivat erillään myllyistä. Herajoen koskessa ja Mäntykoskessa mylly ja pärehöylä olivat vastakkaisilla rannoilla.

Monissa paikoissa myllystä kertovat enää myllypadot ja kivijalat. Myllypadoista suurin osa on tehty hirsistä ja maasta, mutta kestävimät on rakennettu joko luonnonkivistä tai lohkokivistä. Myllytupia on säilynyt Mäntykoskella ja Marpanpurolla.

Enossa on jäljellä kolme vesimyllyä. Pohjois-Karjalan ympäristökeskuksen tuella on pidetty kunnossa Sarvingin myllyä. Se on perinteinen hirsistä rakennettu, kaksikerroksinen mylly. Jossain vaiheessa Sarvingin mylly käännettiin toisin päin ja perustus valettiin sementistä. Kosken toisella puolella oli aikoinaan saha, joka sai voimansa myllyn akselista hihnan välityksellä.

Paasikosken nykyinen mylly- ja saharakennus on vuodelta 1947 ja se toimii vesiturbiinilla. Mylly on edelleen toimintakelpoinen. Aivan viime päiviin saakka siinä on jauhattu omat ja naapureiden viljat. Ympäristökeskus kunnosti myllyrakennuksen vuonna 1997 ja on nimennyt viereisen niityn perinnemaisemakohteeksi

Koppolan myllyrakennuksen ulkoasu on sotien jälkeiseltä ajalta. Seinät ovat Paasikosken myllyn tapaan lautarakenteisia. Koppolasta poistettiin saha- ja myllykoneet 1960-luvulla ja tilaa tehtiin kalahautomolle. Puusepänverstaan koneet ovat vielä jäljellä. Koppolan arvoa lisää, että siitä kerrotut tarinat ovat laajemmaltikin tunnettuja.

Paasikosken mylly- ja saharakennus sekä uiton kivivalli.

MM

Tupran tuulimylly talviasussaan.

Tuulimyllyjä

Enon vanhimmat tunnetut tuulimyllyt ovat olleet Haapalahdessa, mutta ne on hävitetty jo ennen viime sotia. Tuulimyllyjen rakentamisessa saavutettiin Enossa eräänlainen huipennus 1800-luvun viimeisellä vuosikymmenellä, kun paikkakunnalla vaikutti Eerikka Turunen, joka osasi tehdä niistä toimivia laitoksia. Tämän kauden tuulimyllyt ovat vielä pystyssä.

Enon kookkain tuulimylly on Ylä-Tuprassa. Se valmistui vuonna 1898. Tuulimylly kunnostettiin ympäristökeskuksen avustuksella satavuotisjuhlansa kynnyksellä ja on toimintakykyinen. Lisäksi tuulimyllyjä on Enossa museoalueella, Kokkolan tilalla sekä Salmilammilla, mutta viimeksi mainittu on valitettavasti päässyt huonoon kuntoon. Tuulimyllyt kertovat meille talonpoikaisajan mestarintaidoista.

Pieniä raami- ja sirkkelisahoja

Kylien piensahojen kultakautta oli 1900-luvun alku ja jälleenrakennuksen aika heti toisen maailmansodan jälkeen. Monet sahat rakennettiin myllyjen yhteyteen ja ne toimivat vesivoimalla. Jo 1900-luvun alussa muutamat sahat kävivät höyrykoneella. Höyrykoneiden käyttöaika jäi pariin vuosikymmeneen ja ne korvattiin 1930-luvulla polttomootoreilla ja 1950-luvulta lähtien traktoreilla.

Vanhoista piensahoista on jäljellä enää muutama. Ne ovat arvokkaita kulttuurikohteita ja kertovat meille teknisen tason kehityksestä 1900-luvun maaseutuoloissa. Ympäristökeskuksen tuella on kunnostettu Kokkolan tilan vanha, 1900-luvun alussa tehty saharakennus. Paikoillaan on koko laitteisto, joka toimi höyrykonevoimalla. Paasikoskella ja Koppolassa on jäljellä vesivoimalla toimineet sahat.

Yhteisöllisiä rakennuksia

Rukoushuoneita

Lestadiolaisuus levisi Enoon 1800-luvun lopulla. Seuraavan vuosisadan alussa liike jakaantui. Enossa esikoislestadiolaiset ostivat Louhiojalta talon 1920-luvun alussa ja uusheränneille valmistui talo Louhiojan Elovaaraan vuonna 1933. Esikoislestadiolaisten talo paloi vuonna 1942. Sen tilalle rakennettiin uusi rukoushuone vuonna 1950. Rakennus tunnetaan nykyisin Louhitalon nimellä ja on kunnan omistuksessa.

Louhitalon eli entisen Louhiojan rukoushuoneen piirsi ratamestari Kuikka. Se on hirsirunkoinen ja sisäseinät on veistetty piilukirveellä. Talossa on kookas sali, ruokasali, keittiö ja eteinen. Ulkoväriykseltään rukoushuone on aina ollut vaalea. Siinä oli alun perin pärekatto, sittemmin se korvattiin huovalla ja nyt siinä on peltikatto. Aluksi siinä oli myös pystyuunit. Rukoushuonetta laajennettiin sisäpihan suuntaan vuonna 1969 tekemällä tyylin huonosti sopivat eteistilat. Louhitalo on keskeisen paikkansa ja historiansa takia merkittävä kulttuuriympäristökohde. Selkeäpiirteisenä rukoushuoneena se on maakunnallisesti tärkeä rakennus.

Enon evankelis-luterilainen seurakunta omistaa Ukkolassa vuonna 1936 rakennetun rukoushuoneen. Se muodostaa vastapäisen kansakoulurakennuksen ja ympäröivän mökkikylän kanssa eheän rakennushistoriallisen kokonaisuuden.

Kirkkoherranvirasto ja Uimaharjun seurakuntatyökeskus ovat nykyarkkitehtuuria ja tulleet ajan myötä arvostetuiksi myös kulttuurihistoriallisina kohteina. Työkeskuksen piirustukset ovat arkkitehti Erkki Virkkusen käsialaa.

Koulurakennuksia

Vielä 1970-luvun alussa Enon kunnan omistamista rakennuksista pääosa oli kansakouluja, jotka sijaitsivat hajallaan kylissä. Tästä rakennusmassasta kunta on vähitellen päässyt irti tarjouskilpailujen avulla. Toimivia pienkouluja on enää Ahvenisella, Louhiojalla ja Ukkolassa. Muutoin on opetus keskitetty kirkonkylään ja Uimaharjuun.

Kyläkouluja ehdittiin rakentaa Enossa noin kuudenkymmenen vuoden aikana. Kunkin ajan taloudelliset ja tekniset resurssit sekä ihanteet poikkesivat toisistaan suuresti ja näin muodostuneelle koulurakennuskannalle on ominaista tyylin vaihtelevuus. Sotien jälkeisinä aikoina Enoon rakennettiin runsaasti uusia kivi kouluja ja vasta tämän ajan rakennuksissa on yhtenäistä muotokieltä.

Kuusjärven koulun rapatussa päätyseinässä näkyy uusklassismin piirteet.

Arvokkaita kansakoulurakennuksia:

- Kirkonkylän vanhat puiset koulurakennukset koulukeskuksen etelälaidalla liittyvät kirkonmäen historialliseen kokonaisuuteen.
- Ahvenisen puinen koulurakennus vuodelta 1901. Sitä on laajennettu ja se on nykyisin osin kaksikerroksinen.
- Revonkylän kansakoulurakennus vuodelta 1903. Sitä on kunnostettu yksityisen omistajan toimesta.
- Löytöjärven kansakoulurakennus vuodelta 1924. Puinen, kaksikerroksinen vinkkelirakennus, joka on yksityisessä omistuksessa. Koulurakennus edustaa osin kansallisromanttista, osin klassista linjaa.
- Ukkolan kansakoulu vuodelta 1930. Puinen kaksikerroksinen rakennus on kaavalla suojeltu. Piirrokset ovat kansakoulujen piirustustoimiston E-sarjaa ja ilmeisesti kouluhallituksen arkkitehdin Toivo Salervon käsialaa. Tämäntyyppisiä kaksikerroksisia kansakouluja rakennettiin 1920-luvulla ympäri maata. Rakennus kuuluu Pakkulin kulttuurihistoriallisesti merkittävään kokonaisuuteen.
- Kuusijärven kivinen kansakoulu vuodelta 1936 on tehty Tohmajärven tiilistä. Valinnassa on korostettu paloturvallisuutta. Koulu on rakennusmestari John Malmbergin piirtämä ja edustaa uusklassismia.
- Palovaaran eli Kieksen puinen kansakoulurakennus. Se edustaa uusklassistista linjaa ja on Kuusijärven koulua vanhempi. Pihapiirin ulkorakennukset ovat hyvin säilyneet.
- Novikan kaksikerroksinen puukoulu vuodelta 1938. Se on kouluhallituksen arkkitehdin Toivo Salervon piirtämä.

MM

Löytöjärven koulu entisessä ja nykyisessä asussaan.

Seurantaloja

Seurantaloja on ollut Enossa toistakymmentä. Nyt niitä on kuusi: Enola, Vallisärkkä, Sarvingin nuorisoseuran seurojentalo, Paukkajan ja Ukkolan työväentalot sekä Uimaharjun Kansantalo. Jokainen on arvokas kulttuuriympäristökohde, jota tulisi hoitaa erityisellä huolellisuudella. Taloista ainoastaan Ukkolan työväentalo on suojeltu kaavassa.

Vallisärkkä on komea kokonaisuus, jossa yhdistyvät luonto, arvokas seurantalo vuodelta 1924, ulkorakennus 1930-luvulta, tanssilava vuodelta 1954 sekä aitaukset. Seurantaloon alkuperäiset piirustukset laativat Kaltimon pahvitehtaan johtaja Robert Pelkonen, teknillinen johtaja Arthur Hollström ja rakennusmestari J. Helin. Rakentamisessa otettiin käyttöön monia, maaseutuoloissa uusia ratkaisuja. Rakennuksen erikoispiirteitä ovat mm. pyöreät ikkunat päädyissä, sivuseinälliset kattoikkunat ja sisäänkäyntien kattoratkaisut. Kaksikerroksinen rakennus on säilyttänyt varsin hyvin alkuperäisen ulkonäkönsä. Se kuuluu Enon kulttuuriympäristön merkkikohteisiin.

NM

Vallisärkän aidoin suljettu tanssilava ja 1920-luvulla valmistunut seurantalo.

Enon vanhat työväentalot ovat hyvin säilyneitä esimerkkejä 1930-luvun vaatimattomasta, mutta tarkoituksenmukaisesta rakennustavasta. Ukkolan työväentalo on suojeltu kaavalla, ja sillä on maakunnallista merkitystä. Hirsirunkoinen on myös Sarvinkiin vuonna 1927 valmistunut nuorisoseurantalo.

Uudemmassa 1950-luvun järjestötalorakentamisesta on kaksi hyvää esimerkkiä. Uimaharjun Kansantalo on valmistunut vuonna 1956 ja se on lautarunkoinen ja sahajauhoeristeinen talo. Enon työväenyhdistyksen talo valmistui vuonna 1959. Sen funkistyyli on arkkitehti Sirkka Tarumaan käsialaa. Enolaksi ristitty talo on nykyisin kunnan omistama ja siellä kokoontuu mm. kansalaisopisto ja harrastajanäyttelijät.

Ukkolan työväentalo.

Haapalahden tanssilava. Lavoilla järjestetään muutamia kertoja kesässä tansseja. Kylien tanssilavat kuuluvat kyläkuvaan ja ovat osoituksia ajalta, jolloin kylissä oli paljon nuorisoa. Ne ovat merkittäviä paikallisia kulttuuriympäristökohteita.

Luonnosta löytyviä kohteita

Merkkikiviä – viittoja tarinaperinteeseen

Tavallista isompi kivi on tuskin muuta kuin luontokohte. Mahtava irtolohkare on mm. Kuisman ja Revonkylän välisen maantien varressa ja se on kiinnittänyt aina huomiota. Kun kiveen liittyy tarina tai erikoinen tapaus, niin siitä tulee kulttuuriympäristön kohde.

Revonkylän Venälän talon maalla on vanhan perimätiedon mukaan uhrikivi, jossa on hakaristi eli svastika. Hakaristi on vanhan kansan onnenmerkkejä ja kuuluu indoeurooppalaisen kulttuurialueen ikivanhaan merkistöön. Uhrikivestä jonkun matkan päässä on kansantarinoiden kirkkokaivo ja sen vieressä sammaloitunut kivilaatta, jossa on mm. nuolikuvio.

Revonkylän Venälän talon pihassa on kivi, johon liittyy erilaista tarinaperinnettä. Jossain vaiheessa kiveen on hakattu hakaristi, vanhan kansan suojelusmerkki.

Kuusjärven Rahakankaalla on Rahakivi. Tarinan mukaan joku mies on piilottanut sen suojiin raha-aarteen. Muuallakin Enossa tiedetään olevan Rahasärkkiä ja Rahasaaria, joissa aarre odottaa. Vahva tarinaperinne liittyy myös Kirkkokiviin, Kirkkokallioihin ja Pirunkallioihin. Ne ovat yleensä vanhan kulkutien varressa.

Uiton jäänteitä

Enossa on runsaasti jäänteitä uiton ajoilta. Eniten löytyy patoja ja tammia, joiden tehtävänä oli koota tulvavesiä, jotta puut soljuivat alavesiin nopeasti ja ongelmitta. Yleensä patoja rakennettiin järvien ja lampien alapuolelle. Kun uitto loppui, oli yhtiöiden ennallistettava joet ja poistettava tarpeettomiksi tulleet uittolaitteet.

Kivestä tehdyt tammet ovat säilyneet parhaiten, ja ne ovat nyt merkittäviä kulttuurijäänteitä metsien keskellä. Kuusjärvestä alkavan Kuusojan kivisen tammen rakensi Perkaus Oy 1910-luvulla. Se on ammattitaidolla ja huolella tehty. Tammi on jäänyt vesakoiden peittoon. Samanlainen on Pirttivaaran Mäntypurossa. Sen tehtävänä oli nostaa keväällä hetkittäisesti Uramon järven korkeutta ja mahdollistaa uitto kohti Pielisjokea.

Mäntypurossa on edelleenkin kolmiaukkoinen patosilta. Yksi sillan aukko antoi vettä pärehöylälle, toinen myllylle ja kolmas oli uittoa varten. Marpanpurolla on säilynyt vielä alkuperäinen kymmenmetrinen puinen uittoränni. Kivinen ja laakeapohjainen ränni on mm. Paasi-koskella. Kuusjärven hävitetyn myllyn kivipadosta on osa jäljellä.

Uiton rännejä rakennettiin putousten ohella kivisiin ja mutkaisiin puroihin kokoamaan ja ohjaamaan vettä. Kivinen ohjain eli suiste on mm. Aittovaaran kylässä Yli-Paasilammen yläpuolella. Erityisen hienoa kivityötä on tehty Marpanpuron alapäässä, jossa lohkokiviä on asetettu reunoiksi ja määrämittäisiä puusalkoja pohjaksi. Työn pituus on useita kymmeniä metrejä.

Uiton rakennelmat kertovat meille ajasta, jolloin metsätalous työllisti suuren osan Enon väestä. Pohjois-Karjalan ympäristökeskus on pitänyt uiton jäänteitä merkittävänä kulttuurikohteina ja on rakennuttanut Sarvinginjokeen, kylän keskelle, uuden puurännin.

**Marpanpuron
kivinen uittokouru.**

**Kivinen uiton ohjauspato
Aittovaaran Ylä-Salmilammilla.**

Sotavarustuksia

Enon Niskassa ja lähellä Kanavarantaa on maastossa havaittavissa kaivantoja. Ne on tehty louhimalla kalliota. Jäänteet ovat peräisin ensimmäisen maailmansodan ajalta, jolloin venäläiset rakennuttivat lähes koko Suomea kattavan linnoitusjärjestelmän Pietarin puolustamiseksi lännestä uhkaavalta sotilasoperaatiolta. Alun pitäen juoksuhaudan patkia tai pesäkkeitä on kaivettu ainakin neljässä eri paikassa. Nykyisin nähtävissä on kolme kohdetta.

Muut sotavarustukset Enossa liittyvät Suomen puolustukseen idästä tulevaa vihollista vastaan. Ne kuuluvat talvisodan jälkeiseen vaiheeseen, jolloin Suomessa koettiin asemanäisenä valtiona erityisen uhatuksi. Tuolloin rakennettiin Salpa-linja, joka on kautta aikojen Suomen suurin rakennustyömaa. Salpa-linjalla ei taisteltu milloinkaan. Sen historiallinen arvo on kiistaton.

Toisen maailmansodan linnoitusasemien ja juoksuhautojen osalta suojelun juridiikka on vielä avoin. Museovirasto on rinnastanut ne 1990-luvun alusta lähtien muinaismuistolain tarkoittamiin kohteisiin.

Enossa Salpa-linjaan kuuluvat varustustyöt keskitettiin Pielisjoen varren linnoittamiseen sekä Kaltimon aseman ilmasuojeluun. Nykyisen Enon keskustan itäpuolelle rakennettiin kenttälinoitusketju, joka alkaa Harpatinlahdesta ja päättyy etelässä Pohjan pelloille. Niiden eteen pystytettiin lohkareista kivikenttiä, joiden tehtävänä oli estää panssareiden eteneminen.

Monin paikoin puolustusasemat louhittiin kallioon. Erityisen työlästä oli raskaan ilmatorjuntapatteriston asemien louhiminen korkealla sijaitsevan Tannilanvaaran huipulle. Häihänniemen tykkiasemat rakennettiin rantamaisemaan. Tykkiasemat kaivettiin maahan ja niiden ympärille koottiin kivistä suojavallit. Kivilohkareita on tarvittu myös Kaltimossa Ahvenisen tien varressa sijaitsevia tykkiasemia tehtäessä.

Ahvenisen Luotsiniemessä on säilynyt pitkä juoksuhauta-alue. Sen tärkeimpiin kohtiin on rakennettu konekiväärisuojat. Ahvenisen puolustukseen liittyvät myös historiallisessa Kirkkosaassa tehdyt kaivaustyöt. Rakennusaikana tehtiin mantereen ja saaren väliin pengertie, joka on sittemmin katkaistu.

Salpalinjaan kuuluva varustus Ahvenisen Kotaniemessä.

Kirkkonkylän itäpuolelle Harpatinlahdelle rakennettiin välirauhan aikaan 1940 voimakas puolustusasema. Matalaan veteen sijoitettiin kiviset panssariesteet.

Enossa on runsaasti Salpa-linjaan kuuluvia linnoitteiden jäänteitä. Muutamat Enon linnoitukset ovat patikkareittien vieressä ja vaatisivat vain opasteen. Tällä hetkellä Kaltimossa sijaitsevat juoksuhaudat on huomioitu tehdasperinnepolun yhteydessä, mutta kannattaisi varmaan miettiä sopivimpien Salpa-linjan kohteiden kokoamista joko samaan esitteeseen tai opastauluun sekä kohteisiin menevien polkujen merkitsemistä.

Arvokkaat linnoituskohteet:

- Venäläisten teettämät poterot Niskan alueella
- Harpatinlahdelta Pohjaan ulottuva puolustuslinja
- Tannilanvaaran ilmatorjuntatykkien asemat
- Kaltimon aseman eteläpuolen juoksuhaudat
- Lieksan tien varressa Kaltimossa sijaitsevat tykkiasemat
- Häihänniemen tykkiasemat
- Rahkeenvaaran tykkiasema
- Ahvenisen Luotsiniemen juoksuhaudat ja
- Ahvenisen Kotaniemessä sijaitseva varastopaikka.

Louhoksia ja kaivoksia

Seudun geologia on kiinnostanut tutkijoita ja malminetsijöitä 1700-luvun lopulta lähtien. Ensimmäisenä kiinnostuttiin kupariesiintymistä, jotka johtivat venäläisten omistaman Herajoen kupariruukin perustamiseen 1800-luvun alussa. Louhinta aloitettiin Jussinsuolla, Keriniemen Hopiavuorella, Mäntylamminkalliolla, "Aatamin louhoksella" ja Ahvensalmen Laminkalliolla. Vuoden 1817 valtauskirjassa mainitaan myös paikat Mäntyvaara, Rekilampi, Rekivaara ja Hokkalampi. Vuonna 1840 louhittiin Hopiavaaraa, Mäntylampea ja Mäntyvaaraa. Valtauksina mainitaan Hokkalampi, Kalloniemi, Kokkavaara, Sikovaara, Kuikkalampi, Lehtovaara, Haikkalampi, Ikosenvaara ja Kotavaara. Lisää sulattajia ja malminetsijöitä hankittiin Siperiasta saakka. Pari vuotta myöhemmin kuparin louhinta päättyi. Malmi oli liiaksi hajallaan, eikä sen nosto ollut kannattavaa.

Ylä-Paukkajan lammen lähellä sijaitseva Ruukkivaaran avolouhos kuuluu Herajoen ruukin aikaisiin kaivoksiin. Kiviseinissä näkyy vieläkin käsiporien jäljet. Paikka paikoin huomaa kalliossa ohuita kupariesiintymiä. Joissakin kohtaa graniittikivi on värjäytynyt kuparista vihreäksi.

Kaikki kuparilouhosten paikat eivät ole tiedossa. Sekaannusta aiheuttaa, että samoja seutu- ja, jopa kaivosaukkoja, on louhittu myöhemmin. Ensimmäisen kerran niitä kaivettiin tutkimusmielessä vuonna 1891. Amerikansuomalaisen Charles J. Sorsan kaivosyhtiö kävi Jusinsuonkallion ja Mäntyvaaran louhosten kimppuun kesällä 1905.

Suomen Mineraali Oy avasi Otravaaran kaivoksen vuonna 1919. Se tuotti rikkikiisua paperitehtaille, jotka olivat menettäneet yhteytensä Siperian kaivoksiin Suomen itsenäistyttyä. Varsinaisella kaivosalueella oli konehuone, nostotorni, paja ja rasvausmonttu ja vähän kauempana räjähdysainevarasto, sauna ja herrojen asuntokamari. Kaivoskuilu oli 70 metrin pituinen ja miehet laskeutuivat alas riipputikkaita myöten. Ympäristönsuojelu oli silloin olematonta. Kaivosympäristön puut kuolivat pystyyn, ja lajittelupaikalta valunut rikki tappoi Kuusjärveltä kalat. Neljäkymmentä ajuria rahtasi rikkikiisua hevosilla kauas Jakokosken asemalle. Pitkä ajomatka teki tuotannon kannattamattomaksi ja louhinta päätettiin lopettaa vuonna 1923.

Kuusijärven Ihalankallion louhoksesta kaivettiin piikiveä vuodesta 1917 lähtien. Loppuvaiheissaan 1930-luvun lopulla louhinta ulotettiin ympäristön muihin kvartsikallioihin. Herajoen Ilokalliosta louhittiin 1930-luvun vaihteessa koe-erä kyaniitti-pyrofylliittikiveä, joka ajettiin hevosilla Haapalahden pysäkille. Luhtapohjan Kuismasta löytyi mustaa graniittia. Sen kaivuun aloitti helsinkiläinen Oy Constructor vuonna 1930. Louhinnassa käytettiin erikoiskoneita, joita pyöritti polttomoottori. Vuonna 1931 aloitti Oy Marmori Ab mustan graniitin louhinnan Hitvonniemessä. Kuisman ja Hitvon graniitti oli erityisen kovaa ja laadultaan parasta mahdollista, mutta ongelmana oli, ettei kivistä saatu riittävän yhtenäisiä paloja. Nykyään Kuisman louhos on keskittynyt ratasepin tuottamiseen.

Kolin vaarajonolla oli lupaavia uraniesiintymiä, joiden kaivostoiminta päätettiin aloittaa vuonna 1958 Paukkajanvaaran alueella. Uraania louhittiin sekä maan alla että avolouhoksissa. Kaivostekniikka oli edistynyt suuresti ja varsinaisessa kaivostyössä tarvittiin enää vähän väkeä. Malmio osoittautui kuitenkin oletettua pienemmäksi ja se oli sellaisessa kivilajikeroksessa, ettei sitä voitu kannattavasti hyödyntää. Louhinta- ja rikastustoiminta lopetettiin jo kesällä 1961. Kaivos rakennuksineen jätettiin seisomaan käyttökelpoisena. Rakennukset purettiin vasta 1970-luvun loppupuolella. Ympäristötietoisuuden voimistuessa kaivosalue peitettiin kevyen maakerroksen alle. Vähitellen luonto on peittänyt ”kuunmaiseman”.

Käynti Ruukkivaaran vanhalla louhoksella on elämys monelle paikkakuntalaisellekin.

KULTTUURIYMPÄRISTÖN VAALIMINEN

MM

*Louhiojan ratavartijan asunto
on säilyttänyt hyvin alkuperäisen ilmeensä.*

Valtakunnalliset ohjelmat

Suomessa rakennuskannasta on ennen vuotta 1921 valmistuneita rakennuksia vain 5 % ja ennen vuotta 1950 valmistuneitakin vain 15 %. Vanhan rakennuskannan vähyyteen on viime aikoina alettu kiinnittää huomiota.

Viimeisen vuosikymmenen aikana kulttuuriympäristön ja rakennetun ympäristön suojelun merkitys on lisääntynyt. Suomen hallitusmuodossa on vuodesta 1995 alkaen todettu kaikkien, niin hallinnon kuin kansalaisten, olevan vastuussa kulttuuriperinnöstä. Velvoitus perustuu myös moniin kansainvälisiin sopimuksiin ja julistuksiin, joita Suomi on sitoutunut noudattamaan.

Vuonna 1995 valtioneuvosto teki periaatepäätöksen valtakunnallisesti arvokkaista maisema-alueista ja maisemanhoidon kehittämisestä. Päätökseen liittyi selvitys maaseudun kulttuuri- ja perinnemaisemia edustavista arvokkaista alueista. Päätöksessä todettiin maisemallisiin alueisiin liittyvät arvot sekä korostettiin elinvoimaisen maaseudun merkitystä kulttuurimaisemien hoitamisessa ja vaalimisessa. Menettelytapoina tuotiin esille avointen viljelymaisemien turvaaminen, rakennussuojelun toimenpiteet, maankäytön suunnittelu, tiedotus, neuvonta ja koulutus.

Vuonna 1998 valtioneuvosto hyväksyi arkkitehtuuripoliittisen ohjelman. Sen keskeinen tavoite oli saada aikaan valtakunnallinen strategia rakennusperinnön hoidosta ja rakennussuojelusta. Lisäksi se määritteli joukon tätä tukevia toimia:

- jokaisessa kunnassa tullaan suorittamaan arvokasta rakennusperintöä koskevat inventoinnit,
- rakennushistorian asiantuntijoiden määrää lisätään maakuntamuseoissa,
- koulujen opetuksessa vahvistetaan arkkitehtuurikasvatusta,
- annetaan kunnan päättäjille koulutusta rakennetun ympäristön huomioon ottamisesta,
- lisätään arkkitehtuurin ja rakentamisen historian koulutusta.

Valtioneuvosto hyväksyi vuonna 2001 rakennusperintöstrategian. Siinä on käsitelty suojeltavia rakennuksia ja alueita, vastuu- ja tehtävienjakoa, rakennussuojelun edistämistä, eri tukimuotoja sekä tiedon ja arvostuksen lisäämistä.

Kulttuuriympäristön hoitoa ohjaava lainsäädäntö

Rakennussuojelun ja kulttuuriympäristön hoidon perustana ovat maankäyttö- ja rakennuslaki sekä lakia täydentävä maankäyttö- ja rakennusasetus, jotka tulivat voimaan 1.1.2000. Lain tavoitteita ovat hyvän elinympäristön ja yhdyskuntien kestävä kehityksen edistäminen, avoimen ja vuorovaikutteisen toimintakulttuurin vahvistaminen maankäytön suunnittelussa sekä rakentamisen laadun varmistaminen. Lailla ohjataan myös kulttuuriympäristön ja erityisesti rakennusperinnön suojelua.

Muinaismuistolain mukaisesti kaikki kiinteät muinaisjäännökset ovat rauhoitettuja. Niiden kaivaminen, peittäminen ja niihin kajoaminen on kielletty. Lain suojaamia muinaisjäännöksiä ovat mm. hautaröykkiöt, kalmistot, asuinpaikat ja huomattavien rakennusten rauniot. Museovirasto on tuonut uutena kohteena sota-aikojen jäänteet, kuten juoksuhaudat, korsut ja tykkiasemat. Tämä viimeinen muutos koskee merkittävästi myös Enoa.

Rakennussuojelulaki suojelee kulttuuriarvoltaan ja -historialtaan merkittäviä rakennuksia, rakennusryhmiä tai rakennettuja alueita varsinaisten kaava-alueiden ulkopuolella. Laki antaa ohjeet menettelystä, jolla haetaan suojelua. Suojelualoitteen voi tehdä mm. rakennuksen omistaja tai paikkakunnalla rekisteröity yhdistys. Lisäksi on erillinen asetus valtion omistamien rakennusten suojelusta sekä sopimus menettelytavoista valtakunnallisesti merkittävien rautatieasemien ja asema-alueiden säilyttämiseksi.

Kirkkolailla on suojeltu ennen vuotta 1917 rakennetut evankelis-luterilaisten seurakuntien kirkolliset rakennukset. Näihin ovat rinnastettavissa siunaus- ja hautakappelit sekä hautausmaa-alueisiin liittyvät rakennukset ja rakennelmat. Näitä on Enossa parihuoneet sekä kirkkotarhan ja hautausmaan aita- ja porttirakennelmat.

Tielain ja sitä koskevan asetuksen mukaan Tiehallinto on velvollinen pyytämään tiesuunnitelmistaan lausunnot eri viranomaisilta, maakuntaliitolta ja kunnilta. Lakiin ympäristövaikutusten arviointimenettelystä voi vedota, jos jokin suuri hanke uhkaa yhdyskuntarakennetta, rakennuksia, maisemaa, kaupunkikuvaa tai kulttuuriperintöä.

Vilkas 1900-luvun lopun metsäkeskustelu keskittyi metsien hoitoon ja suojeluun. Keskustelun pohjalta vahvistettiin vuonna 1994 metsätalouden ympäristöohjelma sekä 1997 voimaan astuneet metsälaki ja luonnonsuojelulaki. Metsälain mukaisessa metsänhoidossa on pyritty siitä lähtien jäljittelemään metsän luontaista kehitystä. Uuden luonnonsuojelulain keskeinen ajatus on biologisen monimuotoisuuden säilyttäminen. Ympäristönhoitoa käsitellään myös muualla maatalous- ja metsälainsäädännössä. Tällöin kyseeseen tulevat lähinnä ympäristönsuojelulaki, vesilaki ja maa-aineslaki.

Virkatie - kulttuuriympäristön hallinto

Ympäristöasioissa on kolmeportainen hallinto. Ylimpänä on Ympäristöministeriö. Se vastaa valtakunnallisesta ympäristönsuojelupolitiikasta, alueiden käytöstä ja rakentamisesta, lainsäädännön valmistelusta ja alueiden käytön ja rakennetun ympäristön tilan seurannasta. Sen yhteistyötahoja ovat Suomen Ympäristökeskus, joka kehittää ja ylläpitää viranomaiskäyttöön tarvittavia valtakunnallisia rekistereitä, ja opetusministeriö, joka johtaa kokonaisuudessaan kulttuuripolitiikkaa ja kehittää sen toimintaedellytyksiä. Opetusministeriön alaisena toimiva Museovirasto vastaa muinaisjäännösten, rakennetun ja kulttuurihistoriallisesti arvokkaan ympäristön ja muun kulttuuriomaisuuden suojelusta ja inventoinneista yhdessä maakuntamuseoiden kanssa. Järjestöpuolella on mainittava lisäksi valtionapua nauttiva Suomen Kotiseutuliitto.

Keskimmäisellä tasolla ovat alueelliset ympäristökeskukset. Pohjois-Karjalan ympäristökeskus vastaa alueellaan kulttuuriympäristönhoitoa ja rakentamisen ohjausta koskevista tehtävistä. Enossa ympäristökeskus on näkyvästi hoitanut perinnemaisemakohteita sekä organisoitunut ja johtanut arvokkaiden kulttuuriympäristökohteiden korjauksia.

Pohjois-Karjalan ympäristökeskuksen yhteistyötahoja ovat maakunnassa työvoima- ja elinkeinokeskuksen työvoimaosasto ja maaseutuosasto, metsäkeskus, tiehallinto, maakuntaliitto ja maakuntamuseo.

Ympäristökeskuksen johdolla rakennettiin uudestaan Sarvinginjoen uiton kouru.

MM

Alimmalla tasolla ovat kunnat, jotka ovat samalla sekä paikallisen itsehallinnon edustajia että valtion tehtävien paikallisia toteuttajia. Enon tekninen lautakunta vastaa taajamien ja niiden ympäristöjen hoidosta, kaavateiden rakentamisesta ja viemäritöistä, erilaisista rakennushankkeista ja kunnallisten rakennusten kunnossapidosta. Lautakunnan alaisuudessa toimii tekninen virasto. Sen tehtävänä on pitää kunnossa kaava-alueiden yleisiä paikkoja. Se on velvollinen huolehtimaan mm. kadunvieristä ja puistoista.

Ympäristölautakunta vastaa ympäristölakien kunnille asettamista tehtävistä. Se myöntää mm. rakennusluvat. Ympäristölautakunnan alaisuudessa työskentelevät mm. rakennustarkastaja ja ympäristösuojelun terveystarkastaja. Maaseutu- ja tieasioista vastaa oma lautakunta. Kaavoittajaelin on kunnanhallitus.

Kaavoitus

Yhteiskunta vaikuttaa kulttuuriympäristönsä kehittämiseen voimakkaimmin kaavoituksen avulla. Ihmisten kiinnostus elinympäristöönsä koskeviin asioihin on otettu huomioon vuoden 2000 alussa voimaan astuneessa uudessa maankäyttö- ja rakennuslaissa. Laki edellyttää, että ennen kaavantekoa on laadittava tarkat kulttuuriympäristöä koskevat perusselvitykset, joissa etsitään ja arvioidaan alueen merkittävät kulttuurikohteet.

Maakuntatasolla suunnittelusta vastaa maakunnallinen liitto, jossa alueen kunnat ovat jäseninä. Maakunnan oikeusvaikutuksia omaava maankäytön suunnitelma on maakuntakaava. Maakuntakaavan vahvistaa ympäristöministeriö.

Asemakaavan hyväksyy kunta, eikä sitä enää saateta valtion viranomaisen vahvistettavaksi. Maankäytön yleispiirteinen ohjaaminen ja toimintojen yhteensovittaminen tapahtuu kunnassa edelleen yleiskaavoituksella. Yleiskaava voidaan laatia sisällöltään ja oikeusvaikutuksiltaan joustavana erilaisten tilanteiden mukaisesti.

Enossa asemakaavoitus kattaa vain osan kunnan alueesta. Rakennuskaavojen historia on jo pitkä molemmissa taajamissa sekä niiden reuna-alueilla. Rantaosayleiskaavat ovat voimassa Pielisen-Rukaveden, Pielisjoen ja Kaltimon-Ahvenisen välisellä pienten järvien ja lampien alueella. Viimeksi mainittuja tehtäessä laadittiin ympäristöselvitykset, joissa oli lueteloitu kulttuurihistoriallisesti arvokkaat kohteet. Parhaiten kohteet on otettu huomioon Pielisjoen rantaosayleiskaavan teossa.

Kaavassa suojellut kulttuurihistoriallisesti tai rakennustaiteellisesti merkittäviä kohteet saavat sr-merkinnän. Kaavanteon yhteydessä maan ja rakennusten omistajia kuullaan.

Kaavan avulla tapahtuvalla suojelulla on kiistatta etunsa ja haittansa. Suojelu tuo mukaan yhteiskunnan osavastuullisuuden. Suojellut rakennukset ja muut kohteet saavat ensisijaisina kohteina yhteiskunnan jakamia korjausavustuksia. Toisaalta suojelun myötä omistaja suosuu normeihin, joita viranomaiset edellyttävät suojeltujen rakennusten hoidosta ja kunnossapidosta.

Rakennusjärjestys

Rakentamista ohjaa hyväksytty rakennusjärjestys. Järjestyksessä on mainittu peruseriaatteen, joita tulee noudattaa rakennusten sijoittamisessa ympäristöön ja maisemaan sekä olemassa olevaan rakennuskantaan. Se opastaa rakentamaan niin, että

- rakennukset tulee sijoittaa maisemaan luonnonmukaisesti,
- maisemallisesti merkittävillä peltoalueilla rakentaminen tulee sijoittaa mahdollisuuksien mukaan olemassa olevien pihapiirien tai metsän tuntumaan,
- rakennettaessa avoimeen maastoon tulee erityistä huomiota kiinnittää rakennuksen korkeusasemaan, muotoon, ulkomateriaaleihin ja värytykseen,
- rakennettaessa vanhaan rakennusympäristöön on uusrakentamisen sovelluttava noudatettuun rakennustapaan ja olemassa olevaan rakennuskantaan sijoituksen, koon, muodon, julkisivun, yms. osalta,
- rakennettaessa alueelle, jolla katsotaan olevan perinne- ja maisema-arvoja, tulee kyseiset kohdat ottaa erityisesti huomioon,
- kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden rakennusten purku on kielletty ilman pakottavaa syytä eikä rakennusten ulkoasua saa muuttaa siten, että niiden luonne turmeltuu.

Yksityiskohdissa rakentamisen linjan luo rakennustarkastaja. Hän määrittelee mm. kattokaltevuuden erikseen lupaa haettaessa. Erityisesti maaseutualueilla ohjeistus suosii puurakentamista.

Kulttuuriympäristötietoisuuden vahvistaminen

Arvot muuttuvat, kun niiden taustalla olevat taloudelliset rakenteet ja tekniikat muuttuvat. Uusien arvojen ja taloudellisten tosiseikkojen myötä yhteiskunta siirtyy uudelle tasolle. Moni puhuu kehityksestä, mutta rehellisempää olisi kai puhua muutoksesta. Elämme yhteiskuntakehityksen vaihetta, joka käynnistyi 1960-luvulla ja on voimistunut edelleen seuraavina vuosikymmeninä. Sille on ominaista, että:

- väestö keskittyy voimakkaasti kasvukeskuksiin ja osaa maaseutua uhkaa täydellinen autioituminen,
- väestö ikääntyy ja lapsiperheiden määrä vähenee etenkin muuttotappioalueilla,
- tekniikan taso paranee ja mahdollisuudet luonnon evoluution suuntaamiseen lisääntyvät,
- ymmärrys luonnosta ja kulttuuriympäristöstä lisääntyy,
- korkea elintaso sallii pohtimaan muitakin arvoja kuin pelkästään taloudellisia,
- työn kuvan muutos siirtää fyysisen työn tarpeen kasvavalle vapaa-ajalle.

Enolla on vahvuuksia. Taloudellisesti niitä ovat suurteollisuus, sen korkea osaamistaso sekä läheisyys Joensuun kasvukeskukseen. Kulttuuriympäristön vahvuuksia ovat vaihteleva ja monipuolinen luonto sekä luonnon tarjoama viihtyvyyden lisä. Vahvuuksia ovat myös lukuisat kulttuuriympäristön kohteet, jotka tarjoavat hyviä kotiseutuelämyksiä.

Ympäristöarvojen vaalimiseksi olisi vahvistettava kulttuuriympäristötietoisuutta. Monille ympäristötietoisuus kehittyy luontevasti sopivien harrastusten myötä. Niitä voivat olla luontoon liittyvät harrastukset, puutarhanhoito, historian lukeminen tai kylätoimikuntatyö. Päämäärätietoisuutta voidaan edistää koulutuksella. On syytä kiinnittää huomiota jo perusopetukseen ja liittää ympäristökasvatus selkeämmin osaksi lasten kasvatusta. Myöhemmässä iässä sitä tulee vahvistaa mm. kansalaisopiston opetuksella. Ympäristöarvot ovat muiden arvojen tapaan riippuvaisia omasta ajastaan. Ne muuttuvat ja eri aikoina korostetaan toisenlaisia näkökulmia.

KULTTUURIYMPÄRISTÖN HOITO

MM

Löytöjärven Vehkavaaran talon navetta.

Rakennusperinnön hoito- ja korjausperiaatteita

Rakennetun ympäristön hoidossa on ensiarvoisen tärkeää historiallisten, rakennustaiteellisten ja maisemallisten arvojen tunnistaminen, jottei näitä arvoja turhaan ja peruuttamattomasti menetettäisi korjaustoimenpiteiden ja muutosten myötä. Nykyään ylimitoitetuilla remonteilla ja tarpeettomilla uudistuksilla korjataan liian herkästi paljon arvokasta pois. Muun muassa historiallisia arvoja ei saa takaisin tyyli- ja materiaalijäljitelmillä, eikä teollinen valmistus vastaa käsin tehtyä.

Mistä oikeaa tietoa?

Ennen rakentamista sääteli pitkä rakennusperinne ja saatavilla oleva materiaali sekä niukuuden periaate ja talonpoikaisjärki. Tehtiin tarkoituksenmukaista ja selkeää. Korostettiin ja koristeltiin vain olennaisimpia kohtia, ja rakennusten ja sen osien välillä oli selkeä hierarkia. Ympäristö oli jäsentynyttä ja sopusuhtaista. Nykyisin hallitsevalla rakennustarviketuotannolla on voimakas ympäristökuvaa ohjaava vaikutus. Ennen erilaisia materiaalivaihtoehtoja oli vain satakunta, kun nykyään tarjolla on tuhansia. Tarvitaan melkoista asiantuntemusta ja varmuutta, jotta tämän päivän valikoimasta osaa poimia sopivimman. Vaikka tarjonta on valtava, niin usein rautakauppojen hyllyillä ei ole perinteisiä vaihtoehtoja. Jotta välttyisi virheiltä, kannattaa kysyä perinnerakentamiseen perehtyneen asiantuntijan apua ja lukea alan kirjallisuutta. Muun muassa Museovirastosta voi tilata eri korjaustoimenpiteisiin liittyviä korjauskortteja.

Hoidon pääperiaatteet

Rakennetun ympäristön hoito on jatkuvaa työtä. Kun vuosittainen huolto tehdään ajallaan, välttyään raskailta ja kalliilta kertakorjauksilta ja monilta virheiltä. Jos vesikatko, räystäät ja perustus ovat kunnossa, jää rakennuksen ylläpito lähinnä kunnan tarkkailuksi. Ennen kuntoarviota ja korjausta kannattaa oppia tuntemaan talo perusteellisesti. Paikalla kannattaa asua ainakin vuosi ennen toimenpiteitä, jos se vain on mahdollista. Kuntoarviossa on tärkeää erottaa toisistaan vaurion aiheuttamat jäljet, lika ja luonnollinen kuluma eli patina. Kun vaurio on tunnistettu ja sen laajuus arvioitu, poistetaan syy ensin, ja vasta sitten korjataan. Harkinta ja terve kritiikki ovat eduksi vanhan korjaamisessa. Kannattaa luottaa vuosisatojen ajan käytettyihin keinoihin. Uutuuksien ja perinteisistä vaihtoehtoista poikkeavien ratkaisujen tulee olla hyvin perusteltuja, jos niitä ylipäätään tarvitsee tehdä. Vanhaa tulee korjata ajan kanssa paikaten ja parsien, siten että kajotaan vain olennaisimpiin kohtiin. Anna talon historian näkyä, ja vältä tarpeettomia muutoksia, kuten edeltävien sukupolvien kuluttamien kynnysten ja lattioiden uusimista, teknisesti vaarattomien seinien ja listojen vinouksien oikomista ja vanhojen uunien poistoa.

Keskeiset korjauskohdat

Rakenteiden on oltava tuulettuvia, jotta luonnollinen ilmanvaihto toimii. Liian tiiviit materiaalit, muovit ja epäorgaaniset aineet keräävät kosteutta ja ovat monen kosteusvaurion syy. Etenkin vuodenaikojen mukainen alapohjien tuulettaminen on unohdettu. Luonnonkivijalkoja on tiivistetty betonoimalla ja kissanluukut on suljettu. Yleisimpiä puu- ja hirsitalon ongelmakohtia ovat lahovauriot nurkissa, ikkunoiden alla ja perustusten päällä. Rakennuksen alimman hirren uusiminen, kengittäminen, on ollut aikoinaan tavanomainen toimenpide, jolla on jatkettu rakennuksen ikää vuosikymmeniksi eteenpäin. Vesikatkon uusiminen on myös ollut ajoittain toistuva korjaus. Koska kattomateriaali on merkittävä maisemaan vaikuttava

tekijä, tulisi se valita oikein. Konesaumattu pelti, huopa, tiili ja päre ovat hyviä ratkaisuja. Materiaalimukaelmia sekä muovitettuja peltikatteita tulisi välttää vanhojen rakennusten katoilla, sillä kova materiaali ja synteettiset värit ovat ristiriidassa kauniisti vanhenevien ja muodoiltaan "pehmentyneiden" rakennusten kanssa.

Lämpötalous

Energian säästön nimissä vanhoja taloja on lisäeristetty piloille. Sekä teknisesti että esteettisesti ratkaisut ovat yleensä kestävämpiä. Ne voivat koitua talon kohtaloksi, kun rakenteiden kosteusolosuhteet ja rakennusosien mittasuhteet muuttuvat huomattavasti. Lisäksi kohutuuttomat lisäeristyskerrokset ja ikkunoiden uusiminen 3-4 -kertaisiksi lämpöikkunoiksi tulee kalliiksi, jolloin uudisrakentaminen voi tuntua kannattavammalta vaihtoehdolta. Lämpötalouden kannalta riittävä rakenteiden tiiviys on tärkeämpää kuin eristekerroksen paksuus. Katoista lämmönhukka on suurin, ja sinne voi helposti lisätä eristettä. Muuten lämpimyyden parantamisessa ja vetoisuuden poistossa tärkeimpiä toimenpiteitä ovat reikien tilkitseminen sekä ovien, ikkunoiden ja seinien tiivistäminen luonnonmateriaaleilla.

Lisärakentaminen

Vanhaa taloa laajennettaessa ja muutettaessa tulisi noudattaa alkuperäistä rakennustapaa sekä käyttää samanlaisia materiaaleja. Jos vanhan asuinrakennuksen käyttöarvoa halutaan parantaa rakentamalla pesutiloja ja wc sekä lisäämällä keittiön varustetasoa, tulee uudistukset tehdä hienovaraisesti vanhaa turmelematta. Kaikki uudistukset kannattaa tehdä siten, että ne on tarvittaessa helppo poistaa. Vältä huonejärjestyksen muutoksia, ja sopeuta toiminta olemassa oleviin tiloihin. Perinteen mukaisesti osa ullakkoa voidaan käyttää lisärakentamiseen sijoittamalla sinne kammari tai kaksi. Jos ullakotila ei riitä, niin talon jatkaminen pituussuunnassa leveyden ja korkeuden pysyessä entisellään voi tulla kyseeseen. Talonpoikaistalon kokoa on kasvatettu lisäämällä tupa tai kammareita rakennuksen jatkoksi. Tärkeää on, ettei talon jyrkää perushahmoa rikota. Vaativampi vaihtoehto on lisätilojen rakentaminen entisen rakennuksen kylkeen. Tämä ratkaisu voi sopia 1900-luvun pienehköihin ja korkeisiin talomalleihin ja huvilamaisiin ratkaisuihin. Rakennusvolyymltaan ja suhteiltaan lisäosan tulisi olla selvästi päärakennusta pienempi. Yksityiskohtien ja väriyksen kuuluu olla sopusoinnussa kokonaisuuden kanssa. Näin laajennusosasta saadaan samalla sekä riittävän erottuva että yhteensopiva. Etsi yksityiskohdat, arkkitehtoniset piirteet ja osien väliset suhteet vanhasta rakennuksesta. Silloin pääset varmimmin hyvään lopputulokseen.

Asuinrakennus on ollut maalaismaiseman kohokohta. Maalaistalon purkaminen ja korvaaminen perinteestä poikkeavalla omakotitalojen tyyppiratkaisuilla merkitsee vauriota ja avointa haavaa maisemassa. Keinotekoinen ratkaisu on myös jättää vanha rakennus tyhjäksi kummitaloksi uuden viereen. Vältä yleensäkin uudisrakentamista vanhaan pihapiiriin, sillä uudistekniikka ja materiaalien sovittaminen vanhan rinnalle on ongelmallista ja vaatii asiantuntemusta. Tee mieluummin vanhoista rakennuksista käyttökelpoisia.

Ympäristö

Rakennusten lisäksi koko pihapiirissä, puutarhassa ja pelloilla pätee samat hoitoperiaatteet. Mitä lähempänä olet alkuperäisiä hoitotoimenpiteitä ja ratkaisuja, sitä varmimmin vältty virheiltä ja vanha kulttuuriympäristö säilyy.

Kunnostajan kymmenen käskyä

(Ulla Raholan kiertonäyttelystä Ihmisten talot, museovirasto 1989)

1. Älä korjaa kunnossa olevaa, älä uusi korjattavissa olevaa. Paikkaa ja kunnosta.
2. Selvitä vaurion syy ja poista se. Korjaa vasta sitten ja korjaa entiselleen.
3. Käytä samoja materiaaleja ja työmenetelmiä kuin ennenkin on käytetty. Älä kokeile uutuuksia.
4. Säilytä vanha rakenne. Ellei se olisi kelvollinen, ei talosta olisi koskaan tullut vanhaa.
5. Jos voit, asu talossasi vuosi ennen kuin ryhdyt korjaamaan sitä. Ellei talosi riitä sinulle, vaihda mieluummin taloa.
6. Älä käytä materiaaleja, joita et voi myöhemmin vaihtaa tai korjata. Älä laiminlyö huoltotöitä. Useimmat vauriot aiheutuvat huonosta hoidosta ja väärästä korjauksesta.
7. Vanhojen rakennusten kauneus on niiden herkästi turmeltuissa mittasuhteissa. Lämpötaloudelliset korjaukset eivät saa määrätä rakennuksen ulkonäköä. Useimmiten riittää seinärakenteiden tiivistäminen ja yläpohjan lisäeristys.
8. Hyväksy epäsäännöllisyyksiä, mutkia ja vinoutta, pientä epäkäytännöllisyyttä. Hyväksy tyylikerrostumia ja vanhanaikaisia ratkaisuja.
9. Hylkää tyyli- ja materiaaliöljijitelmät. Hylkää haaveet alkuperäistämisestä. Muutokset ovat osa rakennuksen historiaa. Palauttaminen onnistuu vain harvoin.
10. Jos sinulla on varaa rikkoa näitä käskyjä, sinulla on varaa rakentaa mielesi mukaan uusi talo. Kenelläkään ei ole varaa väittää, että satavuotias talo olisi huonosti rakennettu.

MM

Maaseutumaiseman hoito

Maaseutumaiseman tulevaisuus ja luonnon arvo turvataan parhaiten maataloustuotantoa jatkamalla. Maaseutumaisema on syntynyt viljelyn, laiduntamisen ja niiton ansiosta. Avoin peltomaisema on ollut tärkein kulttuurimaiseman tunnusmerkki maaseudulla. Perinnemaisemat kuten niityt, hakamaat ja metsälaitumet, kaskikoivikot sekä metsien ja vesistöjen reunavyöhykkeet, puu- ja metsäsaarekkeet, oijen ja teiden pientareet lisäävät luonnon ja maiseman monimuotoisuutta. Niihin on syntynyt tunnusomainen ja rikas kasvi- ja eläinlajiston. Näiden ympäristöjen hoidon tarve huomataan usein vasta kun perinteisestä maankäytöstä on luovuttu. Maatalouden rakennemuutoksen seurauksena maaseutu ympäristöä uhkaavat monet tekijät. Tehomaatalous köyhdyttää ympäristön lajirunsausta, ja suunnitelmattomat tie-, voimalinja- ja rakentamishankkeet voivat muodostua maisemavaurioiksi. Laiduntamisen ja niiton loppuminen sekä peltojen paketointi ovat muuttaneet radikaalisti maisemaa. Umpeenkasvamisen ja metsittämisen seurauksena maisemakuva sulkeutuu.

Arvokkailla kulttuurialueilla ja kyläkeskuksissa avoimet näkymät ja perinnemaisemat tulisi säilyttää. Etenkin tienvarsinäkymät ovat keskeisiä, sillä **tiemaisema** on kulttuurimaiseman runko, mistä käsin ympäristö usein koetaan ja tarkastellaan. Turhaa teiden oikomista, leventämistä ja päällystämistä on vältettävä. Reunakasvillisuuden poisto tienpientareelta, puuston harvennus ja näkymien avaaminen vesistöön, pelloille ja myös metsän sisään sekä maiseman huippukohtiin ovat huomattavia maisemanparannustöitä.

Viljely on **peltomaiseman** parasta hoitoa. **Puu- ja metsäsaarekkeet**, joissa voi olla kivikasvoja ja kalliopaljastumia, antavat peltomaisemalle lisäarvoa. Ne eivät vaadi erityistä hoitoa. Laiduntaminen on niille luonteva käyttö. Erilaiset **reunavyöhykkeet** ja **suoja-alueet** pellon, metsän ja vesialueiden rajalla toimivat ekologisina käytävinä monille eläinlajeille ja linnuille. Pellon ja metsän yhtymäkohtaa voi vaihtaa ja pehmentää kesällä kukoistavilla reunaniityillä ja lehtipuilla. Alueet voi raivata ja niittää heinäkuun lopulla kukinnan ja pesintäajan jälkeen. Riittävän suuret, vähintään 15 metrin suojavyöhykkeet pellon ja vesistöjen välissä ovat välttämättömiä, sillä ne sitovat ravinteita ja vähentävät vesistöjen kuormitusta. Ranta-alueita voidaan hoitaa niittämällä ja laiduntamalla. Myös talousvesikaivojen ympärillä tulisi olla noin 3 metrin suoja-alue.

Harvinaisiksi käyneet **avo-ojat** ja **kosteikot** ovat olleet hyviä suojavyöhykkeitä ja lajirikkaimpia alueita. Niitä voidaan palauttaa ja rakentaa kaivamalla ja patoamalla. Hoidoksi riittää ruoppaus, ja lietteen voi käyttää pellolla. Vesialueiden läheisyydessä ei saa käyttää lannoitteita ja torjunta-aineita. Pellon, metsän ja vesistön liitoskohdat ovat maiseman kokonaiskuvan kannalta tärkeitä tekijöitä. Niistä riippuu paljon kuinka luontevasti ja harmonisesti maiseman osa-alueet liittyvät toisiinsa. Metsät rajaavat usein kulttuurimaisemaa, joten **metsän silhuetin** yhtenäisyys on erityisen tärkeää. Avohakkuuta ei saisi tehdä rantojen, soiden ja peltojen reunavyöhykkeillä ja lakialueilla.

Niityt ovat syntyneet laiduntamisen ja talvirehun niittämisen seurauksena. Ne jaetaan kosteusolosuhteidensa mukaan tuoreisiin, kosteisiin ja kuiviin niittyihin eli ketoihin. Kullakin on tyypillinen kasvilajistonsa. Niitä hoidetaan niittämällä ja laiduntamalla. Nurmikon ja pellon voi muuttaa halutessaan niityksi muutamassa vuodessa.

Hakamaat ja **metsälaitumet** ovat syntyneet laidunnuksen tuloksena, ja ne saadaan säilymään laiduntamalla. Hakamaa on puustoista aluetta, jossa on aukkopaikoilla niittymäisiä laikkuja. Laiduneläinten syödessä puuston alimpia oksia ja lehtiä metsä on muuttunut läpinäkyväksi. Metsälaidun on metsäistä aluetta, jossa ei yleensä ole avoimia paikkoja. Otettaessa vanhat laitumet uudelleen käyttöön tarvitaan puiden ja pensaiden raivausta ja alueen aitaamista. Laiduntaminen on helppo tapa hoitaa perinnemaisemaa. Naudat, lampaat, hevoset ja vuohet ovat parhaita maiseman hoitajia. Eri eläinten yhteislaidunnus on edullista tasaisen kulutuksen ja hylkylaikkujen vähäisyyden vuoksi. Naudat sopivat erinomaisesti rantaniityille. Hevoset puolestaan siistivät nautojen jättämät hylkylaikut, mutta liikkuvuutensa vuoksi ne eivät sovi hyvin herkille alueille. Lampaat ja vuohet ovat tehokkaita vesakkoisten ja pensoittuvien alueiden hoitoon.

Puut joko yksittäin, ryhmissä tai rivissä voivat olla maisemansa huomattavia kiintopisteitä. **Puukujat** ja pihapiirien komeat **kuusiaidat** osoittavat tilakeskuksien sijainnin. Ne antavat suojaa ja vähentävät tuulisuutta. Niitä voidaan korostaa raivaamalla ympäristöä ja leikkamalla vaurioituneita oksia. Lisäksi laidunalueita reunustavat **pistoidat** ja pellolta raivatut **kiviaidat ja -kasat** ovat olleet olennainen maisematekijä maaseudulla.

Suurissa maansiirtotöissä, muun muassa soranotossa ja tieleikkauksissa syntyy merkittäviä maiseman häiriötekijöitä, **maisemavaurioita**. Töiden suunnittelussa tulisi ennakoida mahdolliset näkymät tielle, asutukseen ja ulkoilualueille. Paikkojen jälkihoito on tärkeää. Maisemointi ympäröivään maastoon tapahtuu rinteitä ja reunoja loiventamalla, syvänteitä täyttämällä ja tasoittamalla, mahdollisesti kasvillisuutta ja puita istuttamalla sekä pintamaata lisäämällä kasvien juurtumisen edistämiseksi.

MM

Enon Kuusjärven Hassilan talon luhtiaitta.

Yhteenvedo rahoitus- ja tukimuodoista

Rakennetun ympäristön hoitoa tukevat avustuksien ja korkotukilainoin monet eri tahot. Korjauskustannuksista voi saada myös verovähennyksiä. Avustus- ja tukimuodot edellyttävät yleensä myös hakijalta omaa rahoitusosuutta hankkeen koosta, rahoitustarpeesta ja tukimuodosta riippuen.

Pohjois-Karjalan ympäristökeskus myöntää **rakennusperinnön hoitoavustuksia**. Niitä myönnetään yleensä kaavalla suojeltuihin tai muuten säilytettäväksi tarkoitettuihin kohteisiin, joilla on yleistä kulttuurihistoriallista merkitystä. Kohde voi olla yksittäinen rakennus tai rakennettu ympäristö merkittävällä maisema-alueella. Avustusta annetaan työ- ja materiaalikustannuksiin sekä selvityksiä ja suunnitelmia varten. Avustuksia voivat hakea yksityiset, yhteisöt ja kunnat. Hakuaika on vuosittain lokakuun loppuun mennessä. **Yleiskaava-avustusta** voi saada kunta, joka on laatimassa yleiskaavaa mm. kulttuuriympäristön, rakennetun ympäristön, maiseman tai luonnonsuojelun kannalta merkittävälle alueelle. Ympäristöministeriö rahoittaa myös **aluearkkitehtikokeilua**, jonka avulla on voitu antaa asiantuntija-apua mm. korjausrakentamiseen. Paikallinen yhteystaho on Pohjois-Karjalan ympäristökeskus.

Museovirasto myöntää **entistämisavustuksia** kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden rakennusten kunnostamiseen. Tukea myönnetään rakennussuojelulailla suojeltuihin kohteisiin sekä muihin kulttuurihistoriallisesti arvokkaisiin rakennuksiin. Hakija voi olla yksityinen tai yhteisö. Kunta voi hakea avustusta vain rakennussuojelulailla suojeltuihin kohteisiin. Hakuaika on vuosittain lokakuun loppuun mennessä. Paikallinen yhteystaho on Pohjois-Karjalan museo.

Kunnat myöntävät **valtion asuntorahaston peruskorjauslainoja ja korjausavustuksia**. Tukea voi hakea yksityiset, yhteisöt ja kunnat. Hakuaika määritellään vuosittain. Paikallisena yhteystahona on kunnan asuntosihteeri tai rakennustarkastaja.

Suomen Kotiseutuliitto myöntää **avustuksia seurantaloiden** sekä muiden kansalaistoimintaan tarkoitettujen rakennusten kunnostamiseen ja niihin liittyvien piha-alueiden parantamiseen. Hakuaika on vuosittain syyskuun loppuun mennessä.

Kirkkohallitus myöntää **avustuksia ja tukilainoja kirkkojen, seurakuntatalojen ja pappiloiden korjaus- ja rakentamistöihin**.

Maa- ja metsätalousministeriö antaa **maaseutuelinkeinolaisten nojalla tukea** ympäristönsuojelutoimien lisäksi maatalousmaiseman ja maatalouskäytössä olevien asuin ympäristöjen hoitoon, perinneympäristön vaalimiseen sekä kulttuurihistoriallisesti tai rakennustaiteellisesti arvokkaiden rakennusten korjaukseen. Tukea myönnetään pääasiallisesti vain henkilöille, jotka ainakin osaksi saavat toimeentulonsa maaseutuelinkeinosta. Yhteystahoja ovat Pohjois-Karjalan TE-keskus / maaseutuosasto ja Maaseutukeskus sekä kunnan maaseutusihteeri. **Lisäksi kestävä metsätalouden rahoitustukea** on mahdollista saada metsäluonnon hoitohankkeen suunnitteluun ja toteutukseen paikalliselta metsäkeskukselta.

PKA

Työministeriö myöntää **työllisyysperusteista valtion apua** kuntien, kuntainliitojen ja muiden yhteisöjen investointeihin. Yhteystahoja ovat paikallinen työvoimatoimisto sekä TE-keskus/työvoimaosasto.

Muita tukia

Yritysten ja yhteisöjen tuet on tarkoitettu esimerkiksi työpaikkojen luomiseen ja investointeihin (Pomo, Leader, Maakunnan kehittämisrahasto).

EU-tuella voidaan toteuttaa erilaisia kulttuuriympäristö- ja maisemanhoitohankkeita. Ne voivat olla laajoja useita kuntia käsittäviä, kyläkohtaisia tai yksittäisiä hankkeita.

Keskeistä lainsäädäntöä ja sopimuksia

Suomi on jo 1950-luvulta lähtien sitoutunut noudattamaan kulttuuriympäristöjä koskevia kansainvälisiä sopimuksia. Ne luovat yleisen linjan, jota sopijavaltiot kukin tahollaan noudattavat. Viime vuosina kulttuuriympäristön merkitys on entisestään lisääntynyt, mikä näkyy myös Suomen kansallisissa ohjelmissa ja uudistetussa lainsäädännössä.

Perustuslaki 20§ (1999) "Vastuu luonnosta ja sen monimuotoisuudesta, ympäristöstä ja kulttuuriympäristöstä kuuluu kaikille. Julkisen vallan on pyrittävä turvaamaan jokaiselle oikeus terveelliseen ympäristöön sekä mahdollisuus vaikuttaa elinympäristöään koskevaan päätöksentekoon."

Maankäyttö- ja rakennuslaki 1§ (uudistettu 2000) "Tämän lain tavoitteena on järjestää alueiden käyttö ja rakentaminen niin, että siinä luodaan edellytykset hyvälle elinympäristölle sekä edistetään ekologisesti, taloudellisesti, sosiaalisesti ja kulttuurisesti kestävää kehitystä. Tavoitteena on myös turvata jokaisen osallistumismahdollisuus asioiden valmisteluun, suunnittelun laatu ja vuorovaikutteisuus, asiantuntemuksen monipuolisuus sekä avoin tiedottaminen käsiteltävinä olevissa asioissa."

Rakennusuojelulaki 1§ (1985, viimeiset muutokset 2000) "Kansallisen kulttuuriperinnön säilyttämiseksi suojellaan kulttuurikehitykseen ja historiaan liittyviä rakennuksia, rakennusryhmiä ja rakennettuja alueita siten kuin tässä laissa säädetään."

Muinaisuistolaki 1§ (1963) "Kiinteät muinaisjäännökset ovat rauhoitettuja muistoina Suomen aikaisemmasta asutuksesta ja historiasta. Ilman tämän lain nojalla annettua lupaa on kiinteän muinaisjäännöksen kaivaminen, peittäminen, muuttaminen, vahingoittaminen, poistaminen ja muu siihen kajoaminen kielletty."

Euroopan neuvosto

- *Pariisin sopimus* eli Euroopan kulttuuriyleissopimus (1954)
- *Granadan sopimus* eli yleissopimus Euroopan rakennustaiteellisen perinnön suojelemisesta (1985)
- *Maltan sopimus* eli sopimus Euroopan arkeologisen perinnön suojelemisesta (1992)
- *Euroopan maisemien yleissopimus* (2000)

Euroopan yhteisö

- *Amsterdamin sopimus* eli sopimus kansallisen ja yhteisen kulttuuriperinnön vaalimisesta ja kehittämisestä (1999)

UNESCO

Unescon maailmanperintökomitea pitää yllä maailmanperintöluetteloa, jossa Suomesta on mukana 5 kohdetta (Vanha Rauma, Suomenlinna, Petäjäveden kirkko, Verlan puuhiomo ja pahvitehdas Jaalassa sekä pronssikautinen hautaröykkiökokonaisuus Sammallahtenmäki Ala-Satakunnan Lapissa).

- *Haagin sopimus* eli yleissopimus kulttuuriomaisuuden suojelusta mahdollisen aseellisen selkkauksen yhteydessä (1954)
- *Maailmanperintösopimus* eli yleissopimus maailman kulttuuri- ja luonnonperinnön/-varojen suojelemisesta (1972)

ICOMOS

- *Venetsian julistus* eli julistus monumenttien suojelusta ja restauroinnista (1964)
- *Firenzen julistus* eli julistus historiallisten puistojen ja puutarhojen suojelusta (1982)
- Julistus historiallisten kaupunkien ja kaupunkimaisten alueiden suojelusta (1987)
- Julistus arkeologisen perinnön suojelusta ja hoidosta (1990)

YK:n ympäristö- ja kehityskonferenssi

- *Rion sopimus* eli *Agenda 21*, sopimus kestävän kehityksen tavoitteista, johon kuuluu myös kulttuuriympäristön hoito (1992)

LÄHTEET

Inventoinnit:

- Isonjaon asiakirjat ja kartat. Joensuun maanmittaustoimisto
- Pohjois-Karjalan kulttuurimaisemainventointi. P-K:n Seutukaavaliitto A 55. 1990
- Pohjois-Karjalan kulttuuriympäristö. P-K:n Seutukaavaliitto A 13. 1974
- Pohjois-Karjalan kulttuuriympäristöt 2002. Luonnos 8.8.2002
- Pohjois-Karjalan muinaismuistot -tietokanta. Museovirasto, arkeologian osasto
- VARA-tietokanta. Museovirasto, rakennushistorian osasto

Kylähistoriat:

- Ahvenisen kylähistoriikki. 1991
- Löytöjärven perinnettä. 1988
- Penttinen Heikki: Paukkaja. Kylä Pielisjoen rannalla. 1999
- Pölönen Toivo: Puson perukoilta, Herajärven heinämailta. 1999

Muistelmat:

- Lilius, A.: Tilattoman väen oloista Kuopion läänissä. 1888
- Rätty Toivo: Tarua ja totta enolaisittain 1-3. 1979–1984

Paikallishistoriat:

- Björn, Ismo: Enon historia 1860–1967. 1994
- Björn, Ismo: Suur-Ilomantsin historia. Enon, Ilomantsin ja Tuupovaaran historia vuoteen 1860. 1991

Puurakennukset ja niiden hoito:

- Museovirasto. Korjauskortit
- Valonen, Niilo ja Vuoristo, Osmo: Suomen kansanrakennukset. 1994

Tehtaan ja yrityksen historiat:

- Hämäläinen, Simo: Ukkola Oy 1923–1973. 1973
- Standertskjöld, Johan: Kaukas Oy 1873–1944. 1973

Uimaharju:

- Ahvenainen, Jorma: Enso-Gutzeit Oy 1872–1992. I-II. 1992
- Kortelainen, Jarmo: Asumisen valinnat ja tehdasyhdyskunnan kehitys. Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitoksen monisteita 1988:5
- Kortelainen, Jarmo: Tehdasyhdyskunta talouden ja ympäristötietoisuuden murrosvaiheissa. Joensuun yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julk. 24. 1996
- Rannikko, Pertti ja Kortelainen, Jarmo: Yhdyskunnat ja restruktuuraatio. Tutkimuksia tehdasyhdyskuntien ja kuntakeskusten rakenteellisesta uusiutumisesta. 1992

Ympäristöhallinto:

- Grönlund, A., Lehtelä, M., Luotonen, H. ja Hakalisto, S.: Pohjois-Karjalan perinnetäilymaisemat. P-K:n ympäristökeskus, alueelliset ympäristöjulkaisut 61. 1998
- Halttilahti, J., Kotanen, J. ja Luotonen H.: Vaara-Karjalan maisemainventointiprojekti-Enon ja Kontiolahden kohteet. Pohjois-Karjalan ympäristökeskuksen monisteita 2002.
- Härö, Mikko: Museovirasto metsässä. Muistomerkki. Puusta perinnöksi. 2000
- Kansallismaisema. Ympäristöministeriö. 1993
- Rakennettu kulttuuriympäristö. Valtakunnallisesti merkittävät kulttuurihistorialliset ympäristöt. Museovirasto, rakennushistoriallisen osaston julk. 16. 1993
- Ympäristöministeriön internet-sivut

YHTEISTYÖTAHOJA

Enon kunta

Kunnantie 2
81200 ENO
puh. (013) 7671
fax (013) 762 171
e-mail: enon.kunta@eno.fi
<http://www.eno.fi>

Pohjois-Karjalan ympäristökeskus

Torikatu 36 A
PL 69
80101 JOENSUU
puh. (013) 1411
fax (013) 123 622
e-mail: kirjaamo.pka@ymparisto.fi
etunimi.sukunimi@ymparisto.fi
<http://www.ymparisto.fi/pka>

Pohjois-Karjalan TE-keskus

Kauppakatu 40 B
PL 8
80101 JOENSUU
puh. (013) 246 111
fax (013) 246 4509
e-mail: pohjois-karjala@te-keskus.fi
<http://www.te-keskus.fi>

Pohjois-Karjalan museo

Torikatu 21 C
80100 JOENSUU
puh. (013) 267 5379
fax (013) 267 5320
e-mail: etunimi.sukunimi@jns.fi
<http://www.pohjoiskarjalanmuseo.fi>

Pohjois-Karjalan maaseutukeskus

Koskikatu 11 C
PL 5
80101 JOENSUU
puh. (013) 611 3311
fax (013) 611 3399
<http://www.pkmk.fi>

Pohjois-Karjalan liitto

Torikatu 9
80100 Joensuu
puh. (013) 265 4100
fax (013) 265 4130
e-mail: kirjaamo@pohjois-karjala.fi
<http://www.pohjois-karjala.fi>

Mauri Mönkkönen

VIRROILTA JA VAAROILTA

Eno on osallistunut Pohjois-Karjalan ympäristökeskuksen hallinnoimaan EU-rahoitteiseen Rakennusperintö kunniaan Pohjois-Karjalassa -hankkeeseen. Työn tuloksena on laadittu Enon kulttuuriympäristöohjelma, "Virroilta ja vaaroilta".

Ohjelma on tilannekatsaus Enon kulttuuriympäristöstä. Ohjelma ei ole suunnitelma, vaan perusta sen luomiselle. Näkökulman avartamiseksi työtä on tehty yhteisvoimin. Ohjelmanlaatijoiden ja ohjausryhmän lisäksi kuntalaiset ja asukkaat on kutsuttu mukaan järjestämällä muun muassa kyselyiltoja.

EUROOPAN YHTEISÖ
RAKENNERAHASTOT

POHJOIS-KARJALAN
YMPÄRISTÖKESKUS

ENON KUNTA